

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Херсонський державний університет

УКРАЇНА ДОБИ МОДЕРНІЗАЦІЇ
XIX-XX СТ.:
СОЦІУМ, ЦІННОСТІ, ЖИТТЄВІ ПРАКТИКИ

МАТЕРІАЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ

30 квітня 2020 року

Херсон – 2020

УДК 94(477) “19/20” : 316.422

*Затвердила вчена рада Херсонського державного університету
(протокол від 25 травня 2020 р. № 11)*

Редакційна колегія:

Кузовова Н.М., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету;

Бачинська О.А., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Водотика С.Г., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету;

Венгерська В.О., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Коник О.О., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету;

Батенко Г.В., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету;

Михайленко Г.М., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету;

Павленко В.Я., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету;

Цибуленко Г.В., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету;

Цибуленко Л.О., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету.

Рецензенти:

Гончарук Т.Г., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Одеського університету імені І. І. Мечникова;

Безлуцька О.П., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Херсонської державної морської академії.

Україна доби модернізації XIX-XX ст.: соціум, цінності, життєві практики: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / Редкол.: к.і.н., доц. Н.М.Кузовова (відп. ред.) та ін. ; Херс. держ. ун-т. – Херсон: ХДУ, 2020. – 111 с.

ISBN 978-617-7090-38-9

У збірнику вміщено матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, що відбулася 30 квітня 2020 року в Херсонському державному університеті. Збірник висвітлює актуальні питання історії України XIX-XX ст.

Розрахований на студентів, аспірантів, викладачів вищої школи.

УДК 94(477) “19/20” : 316.422

© Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: **Україна доби модернізації XIX-XX ст.: соціум, цінності, життєві практики, 2020 р.;**

© ХДУ, 2020 р.

ISBN 978-617-7090-38-9

ЗМІСТ

Амеліна О.С. Козацьке здобичництво: семантичне навантаження терміна, його складові та зміни	5
Батенко Г.В. Формування етнічного складу населення Південноукраїнського регіону кінця XVIII – початку XIX ст.: французькі дослідження...	10
Білобровець О.М., Весельський Я.А. Соціально-демографічні зміни у складі польського населення Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст.	14
Венгерська В.О., Геча О.А. Життєві цінності та стратегії виживання в умовах війни.....	20
Водотика С.Г., Водотика Т.С. Соціально-економічне обличчя Одеси наприкінці XIX століття: хода індустріальної модернізації за першим загальним переписом населення Російської імперії 1897 року.....	24
Герінбург О.В. Вивчення природного руху населення земськими статистиками Херсонської губернії.....	30
Гончарова О.В. Соціальні та політичні наслідки для шляхетського землеволодіння після січневого повстання 1863 року (на прикладі Київської губернії).....	35
Коник О.О. Херсонський депутат граф Володимир Стенбок-Фермор у Другій Державній думі. 1907 рік.....	40
Кузовова Н.М. Міста Херсонщини – жертви Голодомору 1932-1933 років	48
Музичко О.Є. Історичні студії як складова родинних традицій у середовищі південноукраїнських науковців доби модернізації другої половини XIX – початку XX ст..	58

Мельничук К. В. Проблема селянського самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст.. на сторінках «Енциклопедичного словаря Брокгауза і Ефрона».....	64
Михайленко Г. М., Черемісін О. В. Міське самоврядування у вирі промислової модернізації Півдня України в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.	70
Новікова Л.В. «Антиєврейські погроми» 1881 р.: особливості висвітлення проблеми в газеті «Одесский листок».....	76
Павленко В.Я. Трагічні сторінки історії Херсонщини – голод 1946-1947 рр.....	81
Сердюк Ж.М. Особові справи учениць Одеської Маріїнської гімназії другої половини ХІХ ст. як історичне джерело	88
Сусоров В. Д. Культурно-освітня робота серед населення Херсонщини (1925-1929 рр.)	93
Цибуленко Г.В. Гуманітарний контент окупаційного режиму (1941-1944 рр.).....	101
Цибуленко Л.О. Політичні репресії міського населення як радянське повсякдення кінця 1930-х рр.: регіональний вимір.....	106

УДК 930.2:[81.161.2'37345:811.512"15/17"]

КОЗАЦЬКЕ ЗДОБИЧНИЦТВО: СЕМАНТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ТЕРМІНА, ЙОГО СКЛАДОВІ ТА ЗМІНИ

У статті розповідається про термін «здобичництво» та його смислове навантаження, яким послуговувалися історики з другої половини XIX ст. до сьогодення. Також зацентовано увагу на термінах «козацьке здобичництво» та «хліб козацький», якими сучасні історики пояснюють процес трансформації здобичного промислу козаків в кінці XVI – першій половині XVII ст.

Ключові слова: здобичництво, «хліб козацький», козацькі походи, термінологія, Степовий фронтир.

Вагомим аспектом будь-якого історичного дослідження є вживання термінології. Під час вивчення явища козацького здобичництва варто зацентувати увагу саме на смисловому навантаженні терміну «здобичництво», а також його розумінні й трактуванні науковою спільнотою.

Термін «здобичництво» зустрічаємо ще в історіографії другої половини XIX ст. Відразу варто зазначити, що такі історики як М.Грушевський, Д.Яворницький вводять цей термін для характеристики соціокультурних особливостей козацтва та їхніх взаємодій із татарами, особливо в кінці XV – першої половини XVII ст.

Так, одним із перших, хто звернувся до терміну «здобичництво», був М.Грушевський. Він застосовував його для характеристики способу побутування козацтва XVI – XVII ст. Вчений зазначав, що козаки, «промишляючи на уходах» (полюванні, рибальстві тощо) поблизу татарських кочовищ, постійно зазнавали втрат від татарських нападів. Однак, при цьому ніколи не пропускали нагоди помститися нападникам, тому козаки підстерігали в степу татарські загони, громили кримських купців, нападали на татарські улуси. Разом із тим ця прикордонна війна була нерозривно пов'язана зі степовим промислом козаків, тому військова здобич слугувала джерелом існування козацтва [6, с. 52-65]. Отже, М.Грушевський фактично вводить у науковий обіг поняття козацького здобичництва.

Дослідження радянських вчених В. Голобуцького [7], В. Довнара-Запольского [8], О. Апанович [2] є доволі фундаментальними при вивченні тематики козацького здобичництва. Варто зазначити, що радянські історики спиралися на роботи своїх попередників. Аналізуючи дорадянську й радянську історіографію, можемо простежити, що історики 1920-1980-х рр.

також розглядали питання здобичництва в контексті побутової та військової культури козаків. Проте остання поступово виходила на перший план, тому військова здобич та шляхи її подальшого використання стали основним об'єктом дослідження.

За роки незалежності України в дослідженні цієї тематики особливої уваги заслуговують роботи: Я. Дашкевича, С. Леп'явки, П. Саса [17], В. Грибовського [11; 5] та В. Брехуненка [3; 4], в яких розглядається проблема козацько-татарської взаємодії в контексті Великого Степового кордону. Названі історики акцентують свою увагу на козацькому здобичництві, як на одному з аспектів козацько-татарської взаємодії.

Термін «козацьке здобичництво» актуальний у контексті дослідження впливу Українського Степового фронтиру, що проходив через територію України до XVIII ст. та україно-татарсько-ногайської взаємодії в зоні фронтиру. Тому не є дивним, що сьогодні термін «козацького здобичництва» розуміють як традиційну козацьку діяльність, спрямовану на захоплення здобичі. У переважній більшості здобичництвом називали степову партизанську війну, яку вели козацькі ватаги проти татар [15, с. 172]. Козацька здобич включала в себе худобу, предмети розкоші, гроші, озброєння, а також полон [18, с.5], відповідно до відомих нам джерел.

Проте, досліджуючи саме явище здобичництва, ми можемо говорити, що воно пройшло період свого становлення, розвитку, трансформації разом з козацьким середовищем. Тому кожен хронологічний період козацької доби має власне смислове навантаження терміну «здобичництво».

Виходячи з вище зазначеного, варто зауважити, що на початковому етапі свого становлення здобичництво в козацькому середовищі кінця XV – XVI ст. можна визначати як економічну складову в межах прикордонної військової взаємодії козаків із татарами, турками та ногайцями. Здобичництво першочергово позначалося на одному з перших аспектів козацької життєдіяльності – побутовій культурі, яка в XVI ст. характеризувалася поєднанням місцевих традицій із запозиченими економічними та військовими традиціями інших народів, переважно татар, ногайців, бо вони кочували в межах цього Українського Степового фронтиру. Фактично традицію захоплення здобичі козацькі ватаги запозичили в татар. Однак, під впливом власних традицій вона набула ряду соціокультурних особливостей і стала одним із непересічних явищ українського козацтва.

На початковому етапі існування козацької спільноти основою для здобичних походів XVI ст. слугувала економічна та матеріальна вигода, а обґрунтуванням – «помста» туркам і татарам за їхні набіги на українські землі та взяття ясиру. Цікавим є те, що фактор «помсти» також впливав на формування традиції «козацького ясиру», тобто полону в козацькому середовищі. Зазвичай ініціаторами козацьких набігів на татар виступали місцеві старости, які мали на меті не тільки захист кордонів підпорядкованої їм території від татар, але часто й власні економічні та політичні інтереси. Так, у скарзі до польського короля Стефана Баторія в

1576 р. татари зазначають, що козаки «постійно нападають на них і забирають коней, бидло, маєтності, женців і орачів, робітників...» [1]. У іншій скарзі, датованій 1582 роком, яку турецький гонець передав польському королю, зазначається, що «загін кількістю в п'ятсот чоловік ...напав на передмістя Очакова, забрав багато коней, худоби і великий полон» [10, с. 31].

У кінці XVI – першій половині XVII ст. козацьке здобичництво проходить період трансформації, який був пов'язаний з інституалізацією українського козацтва в другій половині XVI ст. в Запорозьку Січ та козацький реєстр. З цього часу термін «козацьке здобичництво» набуває нових характеристик і замінюється терміном «хліб козацький». Під останнім розуміють специфічні козацькі доходи, здобуття яких зумовлював козацький спосіб життя [16, с. 508]. Тобто, козаки сприймають військову здобич як своєрідну плату за службу. Крім того, певна частина прибутку від здобичі, яку козаки ділили між собою, йшла на церкву, ще одна частина – в січову скарбницю [16, с. 508-509].

Варто зазначити, що в середовищі запорожців та реєстровців здобичництво також мало певні відмінності. Так, у запорожців «хліб козацький» включав у себе здобичницький промисел та елементи специфічної військової культури, що базувалася на засадах «козацького лицарства». У зазначений вище період у січовому середовищі починає формуватися певна козацька ідеологія та власний світогляд, і як наслідок - змінюється ставлення до здобичі. Ці моменти стосуються такого виду козацької здобичі як полонені. Якщо в кінці XV ст. людський полон був не зовсім прийнятним для козацьких ватаг, і в джерелах зазначені поодинокі випадки полону людей із метою отримання за них викупу, то з середини XVI ст. зустрічаємо все більше скарг кримського хана та турецького султана щодо захоплення козаками місцевого люду. Одним із факторів, що вплинув на такі зміни, був суто психологічно-моральний. Козацтво, яке вступило в стадію своєї інституалізації та почало оформлюватися в своєрідну військово-політичну організацію, зверталось до людської здобичі з метою подальшого обміну татарського полону на своїх козаків-побратимів та місцеве не мусульманське населення, яке татари також брали під час сутичок або просто набігів на терени сучасної України. Однак, провідне місце займали економічні аспекти козацького здобичництва.

Згідно з дослідженнями П. Саса в кінці XVI – першій половині XVII ст. українське козацтво усвідомлює себе лицарями, тобто особисто вільними людьми, спосіб життя яких визначало воєнне ремесло й належність до окремої, як правило, замкненої військової спільноти [17, с. 187]. На думку вчених до головних рицарських чеснот, які були притаманні козацькому середовищу, належали: мужність, відвага, вірність, гідність, честь, здатність до самопожертви, служіння високим ідеалам [17, с. 178]. Саме останнє мало ідеологічні особливості, на які безпосередньо вплинуло позиціонування козаками самих себе, як захисників православної віри від мусульманської загрози.

Джерела дозволяють нам стверджувати, що козаки називали себе «людьми лицарськими» [12, с. 58-60]. Це зазначалося в листах козацьких гетьманів до польського короля: «нам, як людям лицарським...» [13, с. 89-90], або «все лицарство», «все лицарство запорозьке...» [14, с. 106-108].

Очевидно, що одним із факторів трансформації здобичництва був релігійний. Козацтво з часів свого виникнення постійно протиставляло себе турецько-татарським силам, які сповідували мусульманство та вважали своїм обов'язком вести «священну війну» проти невірних християн [19, с. 43-44]. У процесі формування власної ідентичності та світогляду козацтво позиціонує себе як основного захисника християнського світу від мусульманської агресії, що дозволяє українським лицарям вести також свого роду священну війну проти татар. Зазначимо, що в цей період запорозькі козаки робили походи на територію Речі Посполитої та Московського князівства, в яких був присутній аспект «хлібу козацького» [9, с. 19; 2].

У реєстровців формувалася традиція браття стацій, які розумілися платою за військову службу, тобто фактично «хлібом козацьким». Так, у листі до короля Сигізмунда III Наливайко пояснював свою поведінку лише потребою «...якийсь час, поки би не з'явилася okazія до служби Речі Посполитій на звиклому козацькому гостинці Дніпром відпочивати...». Він висловив обурення поведінкою «панів-литовців», які стали переслідувати козаків «...без жодної від нас даної причини, без вини, тільки за трохи хліба, ще мало у них або у їхніх маєтках їденого, а знати ще і неїденого» [11, с. 152-153]. Отож, стації реєстровців стали своєрідною заміною здобичницькому промислу козацтва.

Таким чином, термін «козацьке здобичництво» відображає всю специфіку порубіжного способу життя українського козацтва. Історики та дослідники, починаючи з другої половини XIX ст. до сьогодні, доповнювали це поняття, все більше розкриваючи всю специфіку здобичництва, як соціокультурного феномену козацького середовища. Сьогодні ми маємо два основних терміни «здобичництво» і «хліб козацький», основою яких була військова здобич. Однак, якщо козацьке здобичництво характерне для початкового етапу існування козацтва XV – XVI ст., то поняття «хліб козацький» більш доцільно вживати для періоду кінця XVI – першої половини XVII ст., тобто вже після інституалізації українського козацтва. Ключова різниця в сутності зазначених термінів полягає в тому, що здобичництво характеризувалось стихійним захопленням здобичі. Хліб козацький – це трансформована традиція здобичництва, яка мала цілеспрямоване захоплення військової здобичі, її чіткий розподіл та економічні вигоди.

Список використаних джерел

1. Sprawywojennekróla Stefana Batorego. Kraków, 1887. S. 358. [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.starbel.narod.ru/el/st.htm> (24.12.2019).

2. Апанович О. Сагайдачний Петро – український козацький гетьман/ О. Апанович. [електронний режим]. Ресурс доступу: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=12417> (14.05.2019).
3. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2011. 504 с.
4. Брехуненко В. Козацький ясир і торгівля ним у XVI – першій половині XVII ст. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2010. № 1. С. 96-112.
5. Грибовський В. Запорозько-ногайське порубіжжя у XVI–XVIII століттях/ В. Грибовський. [електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/g/gribovskiy_zapozozhpobuzh02081.htm (20.03.2020).
6. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. Київ: Наукова думка, 1995. 624 с.
7. Голобуцький В. Запорожское козачество. Київ: Государственное издательство политической литературы УССР, 1957. 463 с.
8. Довнар-Запольский М. Литовские упоминки татарским ордам Скарбовая книга Метрики Литовской 1502-1509 гг. Москва: Книга по Требованию, 2011. 98 с.
9. Жалоба пана Юзефа Яблонского (Документ VIII). *Архив Юго-Западной России*. Ч.3. Т.1. Київ: Типографія Давиденко, 1863. 433 с.
10. Леп'явко С. Козаки і татари на початку 1580-х років. *Наукові записки. Збірник праць вчених та аспірантів*. Т. 6. Київ, 2001. С. 30-36.
11. Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. Вип. 1 / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. С. 143 - 158.
12. Лист гетьмана Війська Запорозького Криштофа Косинського до короля Речі Посполитої Зигизмунта III, вересень 1592 р. (Документ № 20). *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* / Упор. В. Брехуненко. Київ, 2016. 608 с.
13. Лист старшого Війська Запорозького Григорія Лободи до великого коронного гетьмана Яна Замойського, січень 1596 (Документ № 42) *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* / Упор. В. Брехуненко. Київ, 2016. 608 с.
14. Лист старшого війська Запорозького Прокопа Сараповича до короля Речі Посполитої Зигмунта III, березень 1600 (Документ № 61) *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* / Упор. В. Брехуненко. Київ, 2016. 608 с.
15. Плещкий С. *Здобичництво* / Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. С. 172.

16. Плецький С. *Хліб козацький* / Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. С. 508 – 509.

17. Сас П. Военний промисел запорізьких козаків (перша половина XVII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 7. С.167 - 196.

18. Султан Сулейман до Жигмонта I; просить звернути річи одного купця, що помер на Україні; жадає справедливости з браславських підданих, що убили і пограбили вівчарського писаря. Адріянополь, червень-липень 1538 р. *Жерела до історії України-Руси*. Матеріали до історії української козаччини. Том 1. Документи по рік 1631. Т. 8. Львів: Видавництво Наукового Товариства імені Шевченка, 1908. 475 с.

19. Чухліб Т. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 років. Київ: Вид. дім «Київо-Могилянська Академія», 2010. 446 с.

Батенко Г.В.

к.і.н., доцент

Херсонський державний університет, м. Херсон

УДК 930.85.008

**ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТ.: ФРАНЦУЗЬКІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Сучасні краєзнавчі розвідки із залученням історичного методологічного інструментарію дозволяють продемонструвати шляхи мирного розв'язання комплексу проблем, що виникають у результаті імміграції представників іншої культури на наші землі. Локальна історія з її унікальними місцевими рисами набуває загальнонаціонального сенсу.

Ключові слова: *багатокультурне суспільство, етнічна самоідентифікація, французи, українці, Південноукраїнський регіон.*

За умовами свого формування й розвитку південноукраїнський регіон схожий на багатокультурні співтовариства північноамериканських держав, але має власний ореол із суспільних міфів, у яких відображені як історичні, так і сучасні проблеми. Ретроспективний метод історичних досліджень відкриває можливість вивчити та проаналізувати роль французів і французької культури в розвитку Півдня України. Концепція єдності радянського народу у ХХ ст. багато в чому вплинула на розвиток вітчизняної історичної науки, етнографії, де ставка була зроблена на вивчення «нової спільності – радянського народу». Не прижилися західноєвропейські й американські концепції багатокультурного

суспільства, відповідні терміни. Сучасна українська історична наука вітає нові термінологічні пошуки, досліджує та аналізує їх значення на місцевому матеріалі. Зазначимо, що для «звичайної людини» поняття «рідний дім» в усі історичні часи було ближче абстрактного «регіону». Тому тема прибуття, розташування, початку діалогу місцевого населення та іноземців вимагає застосування спеціальних історичних методів і може стати предметом дослідження таких дисциплін, як історична географія, історичне краєзнавство, етнологія, соціологія, історія міжнародних відносин, культурологія, туризм, архівознавство та ін. Особливої уваги вимагає аналіз феномену сприйняття «культурних цінностей», «культурних надбань», які іммігранти привозять із собою, залучаючи таким чином місцеве населення до початку діалогу культур [1, с.81]. Як приклад, міська культура Одеси й Херсона з перших років існування залежала від регулярних ринкових процесів, що демонструвало активний економічний розвиток торгівлі, імміграції трудових ресурсів, що у свою чергу було результатом аграрного й промислового виробництва краю, нарешті, культурний обмін між досить віддаленими географічними регіонами.

З точки зору сучасної ринкової економіки, Південь України кінця XVIII – початку XIX століття характеризується як система на основі вільного застосування індивідуальних знань, що у свою чергу, дало можливість створити міське господарство як щільну мережу комерційних відносин. Це обумовило найвищі темпи в історії нашої держави спонтанного росту населення Одеси, яка вже в другій половині XIX сторіччя перетворилася на 3-є місто Російської Імперії з високим рівнем життя його населення: місто, ефективна діяльність якого майже на 80% була обумовлена європейськими зв'язками. У зарубіжній географічній літературі такі міста, як у минулому Одеса, одержали наукову назву – світове місто. Традиційний центр зосередження українських культурних рухів – Київ, як і імперські столичні міста – Москва й Санкт-Петербург були на півночі, тому величезний степовий регіон, заселення якого тільки почалося, повинен був самостійно визнати свої особливості, набути свій «імідж».

Економіко-географічне розташування таких міст як Херсон, Миколаїв, Одеса, Сімферополь, Севастополь багато в чому вплинуло на становлення суспільної думки про ці міста й на самосвідомість їхнього населення. Ці міста перебували на перехресті торгівельних морських шляхів Чорного та Середземного морів. Комерція й торгівля залучили в міста величезні капітали, що стимулювало й змушувало їх розвиватися неймовірно швидко, формувати міський уклад життя. Доказом цього є документальні факти: Одеса, 1801 рік – негоціантом Фурньє й ліворнським банкіром Гнітом був заснований перший комерційний банк, 1829 рік – відкриття першої публічної бібліотеки в Одесі, її перший директор – француз пан Спада [2].

Географічна «серединність» або «на межі» за теорією фронтиру міста як позначки на карті, неодноразово ставала предметом художнього осмислення. Микола Гоголь писав про повітове містечко в «Ревізорі»: «Звідси хоч три роки скачи, однаково ні до якої держави не доскочиш». А

Володимир Висоцький зауважував у пісні про Стару Одесу, що звідси багато ближче до Берліну й Парижу, ніж із навіть самого Санкт-Петербурга.

Дійсно, саме Одеса виробила в собі певний тип космополітичного європейського поведіння й мислення, протиставивши себе «серединним», корінним явищам на території держави. Першою з європейських культур, освоєних Одесою, культурою, що стала показником її «європейськості» була французька. Саме французька культура, увійшовши у культурну історію Одеси, розчинилася в ній. На культуру міста вплинули французькі емігранти й поселенці, додавши їй особливого акценту, трохи міфологізованого забарвлення, тому що через французьке посередництво ставав очевидним її зв'язок з Європою.

Співвідношення місцевих рис з європоцентризмом по своїй внутрішній суті може нагадати відомий гегелівський діалектичний закон про єдність і боротьбу протилежностей, але, нам здається, тут більше значення має не абстрактна діалектика. Справа в тому, що сполучення факторів орієнтації на далекий ідеал й абсолютна поглибленість в особисті й місцеві проблеми повторюється не один раз. Це своєрідна модель мислення, що допомагає людині побудувати власну картину світу й визначити своє місце в цьому світі. Вибудовується дискурсивна система опозицій: «близьке – далеке» і «своє – чуже», які зв'язані один з одним: «близьке – своє», «далеке – чуже», аналогічні системи описані К. Леви-Строссом і іншими прихильниками структурної антропології, а взаємозв'язок їх з міфологічною картиною світу показана у Мірча Еліаде. Від первісної культури сучасній свідомості дісталася міфологізоване подання про «нижній», «середній» і «верхній» світи, що становлять універсальний всесвіт, як у ритуалах шаманізму, при обрядах ініціації, весілля, похорону чітко простежується мотив подорожі або переходу з одного світу в інший [3, с.94]. Такий вертикальний рух узгоджений із міфологічним часом, в умовах якого будь-яка дія або подія розглядається як повторення того, що було зроблено богами або героями. В процесі формування регіону історична ситуація змушує міф набути певної історичної, економічної, політичної конкретики і розвернути його у географічній та темпоральній площині, зберігаючи його трійчасту складову «по горизонталі».

Етнічна самоідентифікація підіймає на поверхню геополітичні й історичні міфи: фундація й розвиток Херсону пов'язані зі знаменитим «Грецьким проектом» князя Григорія Потьомкіна й Катерини II, навколо чого складено чимало «апокрифічних міфів». Сприйняття себе у рамках іншого географічного середовища супроводжується визначенням «місця й часу» у житті іммігрантів, стосовно того «хронотопу», у якому розвертаються події життя окремої особистості. Прямої залежності між активною етнічною самоідентифікацією й патріотичним бажанням жити на етнічній території немає. Скоріше навпаки: чим більше люди замислюються над своєю етнічною приналежністю, тим важливіше для них стає як необхідна опозиція існування «іншого» як «далекого», а у цьому випадку – «інша» країна як можлива «своя».

Готовність до еміграції, з іншого боку, підтверджує значимість міфологічної моделі «подорожі у трійчастому світі». Процес етнічної самоідентифікації означає входження людини в певне співтовариство, у чому проглядається структурно-семантична подібність із ритуалом ініціації, яка починається з розповідання міфів і повторення дій міфологічних героїв. Еміграція як повторення дії або зробленого «на початку часів», співвідноситься з тим історико-культурним шаром, де як міфологічний початок представлена епоха масової колонізації південноукраїнських степів – Дикого Поля – наприкінці XVIII століття.

Таким чином, готовність до еміграції як риса міфологічної свідомості проявляється там, де принципово можливо протиставити міфологічний час сучасному історичному часу й де можливе повернення до моделі, яка сформувалася ще недавно, як до міфологізованого «зразка» поведіння.

Згадаємо, що «країна мрії», як правило, лежить «за морями» або, у казках, – ще далі за більш ближньою країною, як «тридев'яте, тридесяте царство». «Стрибок» – «своя земля» – «море» – «земля мрії», або «своя земля» – «ближня чужа земля» – «земля мрії» є своєрідним «географічним» повторенням відзначеної вище тенденції повернення до міфологічних моделей. Тобто, ми маємо справу з типовими структурами, що повторюються у різні часи. Всі перераховані особливості, пов'язані із семантикою «подорожі» і пошуку нових земель перебування, характеризують динаміку побудови міфологізованої картини світу, властивої жителям південноукраїнського регіону. Однак у такій картині світу обов'язковим є й стабільна структура внутрішніх суспільних відносин, у тому числі й система міжетнічних відносин. У ній представники кожної з проживаючих на даній території етнічних груп займають своє місце, мають власний імідж, що визначається як національними особливостями, так і відношенням між «сусідами». Історики І.В. Мимрин і Л.В. Хомич справедливо помітили, що за часів царювання Павла I розжалували кожне третє місто імперії у селища й містечка, але Одеса зберегла значення центра завдяки своїм зв'язкам з іншими країнами.

Місце розташування Одеси природно перебувало в системі багатовікових торгівельних морських зв'язків Чорного (Вірменія й Туреччина) і Середземного (Греція, Італія, Франція) морів. Це підтверджує аналіз зібрання географічних карт XVI-XVII сторіч, а саме атлас Абрахама фон Ортеля із зображенням цих територій та торгівельних шляхів.

Населення Одеси завжди було демократичними з прогресивними поглядами, з особливим інтернаціоналізмом. Не випадково багато мандрівників називали Одесу сучасним Вавилоном, де вигадливо перепліталися раціоналізм європейського Заходу й напівміфічні загадкові риси Сходу. Це підтверджує й багатонаціональне, різномовне населення Одеси. Для громадського життя міста була характерна діяльність численних національних гуртків, товариств, що склалися переважно з купецтва всіх рангів. Інтенсивний розвиток мореплавання, бурхливий розквіт торгівлі й комерції багато в чому визначили необхідність вивчення одеситами

найпоширеніших у світі мов. Поліфункціональність французької мови виявилася доречною. Але, з іншого боку, саме цей фактор сприяв розмиванню етнічних рис французів, які жили на Півдні України та стали її невід'ємною складовою.

Список використаних джерел

1. Приходько Л.Ф. «Національний архівний фонд»: поняття, склад, структура. *Архіви України*. 2017. № 1. С. 62-87.
2. Державний архів Одеської області. Ф. 252. Одеська контора іноземних поселенців Південного краю Росії. Оп. 1-3. Про гроші й юридичні справи. Спр. 25, арк. 1.
3. Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання (пер. Г. Кьорян, В. Сахна). Київ: Основи, 2001. 592 с.

Білобровець О. М.

к.і.н., доцент,

Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир

Весельський Я. А.

аспірант кафедри історії України,

Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир

УДК: 94/477.4(438)

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ЗМІНИ У СКЛАДІ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У дослідженні характеризуються соціально-демографічні зміни у складі польського населення Наддніпрянської України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Показано зростання кількості польського населення Наддніпрянщини внаслідок сприятливої переселенської політики царської влади, зумовленої необхідністю освоєння нових земель та інтенсивним розвитком промисловості Сходу і Півдня України. Відсотково невелика частина польських землевласників та промисловців, володіючи значними матеріальними багатствами, справляла вагомий вплив на соціально-економічний розвиток та суспільно-політичне життя України.

Ключові слова: польське населення, католики, польські землевласники, Правобережна Україна, Південь та Схід України.

Поляки України є важливою складовою етнічно-демографічної структури України, вага та значення якої враховувалися царською владою Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. Національна імперська політика переслідувала мету зменшення впливів польської національної

меншини, присутність яких історично визначалася приналежністю українських земель у XVI – XVIII ст. до Речі Посполитої. Питаннями кількісного і якісного складу польського населення в Україні у XIX – на початку XX ст. займалися українські і польські дослідники як імперської доби, радянського часу, так і сучасні історики. Аналіз кількісного складу і соціального статусу польського населення в Україні зроблено українським істориком І. Лісевичем [1] у 90-х рр. XX ст., коли посилювався інтерес до історії національних меншин в Україні. У своїх дослідженнях, окрім офіційних джерел, він спирався на кількісні дані польського населення, зазначені у працях істориків радянського періоду. Оскільки пріоритетними для вивчення того часу були теми революційних рухів, пролетарської співпраці польського і російського народів, ці дані використовувались в контексті ширших досліджень, зокрема польських істориків А. Найдус [2], З. Лукавського [3], українського історика Г. Марахова [4] та ін. Сучасні польські історики М. Мондзік, М. Коженювський та ін. вивчають історію поляків Сходу і Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.

Завданням даного дослідження є визначення регіональних особливостей соціально-демографічного стану польського населення в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. та з'ясування причин кількісних змін, соціального становища поляків і їх впливу на суспільно-політичне життя України.

За даними Російського Імперського Географічного Товариства в 60-х рр. XIX ст. у Наддніпрянській Україні проживало 470.000 поляків, більшість з яких – 457.000, тобто 96-97 % – знаходилася на Правобережній Україні [1, с. 10]. Ця цифра уточнювалася і корегувалася дослідниками польського населення в Україні, зокрема Г. Мараховим, який зазначав 485.000-500.000 [4, с. 37]. Більшість науковців, як українських, так і польських, вважали ці цифри не об'єктивними, що не відповідали дійсному стану речей, вважаючи їх значно заниженими через рубрикацію переписів, в яких національність визначалася за рідною мовою або віросповіданням. Однак, через репресивні соціально-політичні заходи частина поляків не володіла польською мовою вповні, або ж не вказувала її як рідну, а за категорією віросповідання до католиків, окрім поляків могли належати частина німців, чехів, українців-католиків, хоч частка поляків була домінуючою.

З'ясування кількісного складу польського населення спирається, передусім, на офіційну статистику. Наприкінці XIX ст. це Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р., який містив дані про рідну мову мешканців, віросповідання і стану належності. За ним загальна кількість поляків у дев'яти українських губерніях нараховувала 388.600 осіб, що складало 1,7 % населення [1 с. 32]. Найбільша їх кількість перебувала на Правобережній Україні – 322.108 осіб або ж 3,3 %, в порівнянні: українців – 76,9 %, євреїв – 12,4 %, росіян – 4 %. [6].

Більш докладна демографічна картина польського населення з'ясовується при аналізі кількісних даних щодо поляків в українських

губерніях. Вона дозволяє прослідкувати, зокрема, географічні особливості їх розселення. У Правобережних губерніях найбільше поляків було у Волинській губернії – 6,16 % (за мовою), за кількістю католиків – 9,9 %, або 298.020. Вони розміщувались в найбільш сприятливих для ведення землеробства центральній і південній її частинах: Володимир, Луцьк, Рівне, Житомир, Новоград-Волинський, Старокостянтинів – від 10,3 % до 12,5 %; найменше – у бідних північних, поліських повітах: Ковель – 5,1 %, Овруч – 5,4 % [7, с. 84].

У Подільській губернії кількість поляків складала 2,3 % або 69.156 осіб, що мало значну розбіжність із кількістю католиків, відсоток яких був 8,7 % – 262.738 осіб. Найбільша кількість поляків була зайнята у непромисловій сфері – 36,8 %, у землеробстві – 35,5 %, в обробній промисловості – 21,8 %. [8, с. 102]. У Київській губернії чисельність поляків на Правобережжі була найменшою – 68.791 або 1,93 %, натомість католиків було – 106.733 або близько 4 % [9, с. 88-91].

Кількісно у губерніях *Лівобережної України та Півдня* поляків було значно менше. Харківська, Полтавська і Чернігівська губернії разом налічували 13.103 особи, які вважали польську мову рідною, що не перевищувало 0,2 % всього населення губерній. Більшість з них була зосереджена у містах. У південно-східних губерніях Наддніпрянської України загалом проживало 53.371 поляк. [10, с. 90].

Порівняно значною кількістю поляків відзначався Південь України. Більшість їх концентрувалася у містах, які ставали центрами суспільно-політичного і культурного життя поляків. Найбільша їх чисельність була в Херсонській губернії – 30.894 або ж 1,13 % всього населення, у м.Херсоні – 1203 особи [10, с. 88-92]. В *Одесі* поляків було 17.395. Найбільша їх кількість – 6166 осіб – були зайняті у непромисловій сфері, 2799 осіб – у добувній промисловості, 1888 осіб – в обробній промисловості. В галузі транспорту, зв'язку і торгівлі працювало – 1339 осіб, іншими заняттями охоплено – 2799 осіб [11, с. 134-139].

Наступні статистичні дані підтверджують кількісні показники польського населення в Україні. Статистичний збірник з даними Південно-Західного краю визначав кількість населення на Правобережжі станом на 01.01.1912 р. – 12,5 млн. осіб, з них поляків – 322 тис. осіб або 3,4 % всього населення, повторюючи статистику за Всеросійським переписом населення 1897 р. При цьому кількість католиків складала 800 тис. [6, с. 13].

У добу гетьманату Павла Скоропадського Міністерством внутрішніх справ Української держави було видано брошуру, в якій зазначалась статистика населення на українських територіях. У ній було зафіксована чисельність поляків 507.230 осіб, або 1,63 % із загальної кількості населення – 31.036.600 осіб [12, арк. 38].

Важливим показником у характеристиці польського населення в Україні є його *соціальна структура*. В Україні були представлені усі верстви польського населення. Насамперед, треба виділити духовенство, яке користувалося великим авторитетом. Костели були тим осередком,

навколо якого об'єднувалася вся польська громада. Польські священники – *ксьондзи* виконували роль провідників і захисників національних інтересів поляків, гуртуючи навколо себе все населення. Зважаючи на репресивні заходи царської влади проти католицького духовенства у XIX ст., їх кількість зменшилася і кількісно вони переважали на Правобережній Україні. На території трьох губерній Південно-Західного краю у XIX ст. було дві дієцезії римо-католицького костелу: Луцько-Житомирська й Кам'янецька, об'єднані під управлінням одного біскупа, резиденція якого знаходилась у Житомирі. Кількість вірних у двох дієцезіях складала 801.000 або 7,2 % загальної кількості мешканців краю. [13, с. 84].

На Сході і Півдні України будівництво римо-католицьких костелів та громадська діяльність ксьондзів у XIX ст. стали основою для об'єднання польської громади і центрами суспільної і культурної діяльності.

Невелику, але найбільш вагому в економічному й суспільному відношенні частину, складала великі земельні власники – поміщики. Впродовж другої половини XIX ст. внаслідок репресивної політики царської влади, спрямованої на скорочення польського землеволодіння, кількість земель у власності польських поміщиків зменшилася, однак вони зберегли свій вплив на економічне та суспільне життя краю. Після приєднання Правобережної України до Російської імперії вони займали тут домінуюче становище. Їх загальна кількість – 135.000 осіб (1/3 всього дворянства Росії) складала виразну меншість (близько 5%) серед місцевого населення. Кожна спроба царської влади наступити на права і привілеї польських поміщиків, так чи інакше, означала підрив головної соціальної опори кріпосницького режиму. Царський уряд змушений був іти на компроміс, визнаючи соціальні і культурні переваги польського дворянства [14, с. 19].

Ще однією верствою польського населення була інтелігенція, офіціалісти – різного роду управлінці в панських маєтках, вчителі, лікарі, адвокати, торговці, чиновники тощо, загалом 50–60.000 осіб. Переважна їх кількість знаходилася у містах [15, с. 88] Вони переважали в галузях освіти, медицини, права [5, с. 19]. На Сході та Півдні України група польської інтелігенції, як правило, ставала ядром, навколо якого об'єднувалися пізніші переселенці з Королівства Польського.

Спільно з землевласниками інтелігенція була активною складовою усіх польських суспільних рухів, політичних партій, громадських організацій, ініціатором об'єднання польської громади з метою збереження польської мови, віри, культури. Польська інтелігенція стала організатором створення благодійних, культурно-просвітницьких організацій та радикальних рухів під час революції 1905 р.

Велика група польського селянства складалася з різних категорій: селян, що з'явилися на Правобережжі ще у XVI ст., колишніх чиншовиків, селян-колоністів, переселенців із Королівства Польського у XIX – на початку XX ст. Міграція польського селянства в українські землі відбувалась впродовж всього XIX ст. За статистичними даними та

протекціоністською переселенською політикою царської влади, на яку вказують урядові укази початку та середини ХІХ ст., на Правобережжі збільшилася кількість селян. Вони розміщувалися, насамперед, на незручних для ведення сільського господарства землях, сприяючи покращенню їх обробки [16, с. 108]. На початку ХХ ст. одним із напрямків розселення поляків був південь України, де було достатньо вільних земель. Значну їх кількість запрошували землевласники для роботи у власні маєтки, майстерні, заводи, де вони одержували земельні наділи.

Інтенсивний розвиток гірничого промислу й металургії в Донецькому басейні та сусідніх територіях, зручне географічне положення, будівництво залізниць та активна торгівля на Півдні і Сході України зумовили притік у цей регіон великої кількості переселенців, підприємців, акціонерних товариств, робочої сили, значну частку яких склали поляки, що сприяло появі та формуванню тут класу польських робітників.

Таким чином, кількість поляків в Україні впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. зростала. Загальна їх кількість 1,7 % серед всього населення України була невеликою, однак в силу соціального статусу польських поміщиків та промисловців, володіння ними значної кількості землі й промислового виробництва, справляла значний вплив на соціально-економічне та суспільно-політичне життя України. Найбільше поляків проживало на Правобережній Україні, що зумовлювалося історичними обставинами попередньої належності території до Речі Посполитої. Значно менше поляків представлено на Сході і Півдні України.

В соціальній структурі польського населення представлено усі верстви: незначна група польських священників – ксьондзів, яка, однак, виконувала роль об'єднуючої сили, була засобом збереження віри та підтримки національної культури; польських землевласників, інтелігенції, селян та робітників. Впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. кількість польських селян, в основному на Правобережжі, збільшувалася внаслідок сприятливої переселенської політики царської влади. Розвиток промисловості, торгівлі, будівництво залізниць на Сході та Півдні України викликали збільшення потоку з Королівства Польського фахової робочої сили й сприяли формуванню тут класу робітників. Російська буржуазна революція 1905 – 1907 рр. сприяла активізації суспільної діяльності усіх верств польського населення і втягуванні його в громадсько-політичне життя.

Список використаних джерел

1. Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в II пол. ХІХ – I пол. ХХ ст.) Київ, 1993. 86 с.
2. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 r. Warszawa, 1967. 401 s.
3. Łukawski Z. Ludność polska w Rosji (1863–1914). Wrocław, 1978. 229 s.
4. Марахов Г. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Київ, 1967. 258 с.

5. Mądzik M., Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D. Polacy na Wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921. Lublin, 2014. 291 s.
6. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Киев, 1913. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://elib.nplu.org/object.html?id=7492>
7. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897. Т. 8: Волынская губерния. С.Петербург, 1904. 312 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
8. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 32: Подольская губерния. С.Петербург, 1904. 306 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21D>
9. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 16: Киевская губерния. С.Петербург, 1904. 310 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21>
10. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897. Т. 47: Херсонская губерния. С.Петербург, 1904. 319 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21>
11. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 47: Город Одесса. С.Петербург, 1904. 196 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EL>
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 77.
13. Wielhorski W. Ziemia Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów. *Pamiętnik Kijowski*. Т. 1. Londyn, 1959. S. 84.
14. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ, 1996. 360 с.
15. Liczebność polaków na Rusi na przełomie wieku XIX-XX. *Pamiętnik Kijowski*. Т. 1. Londyn, 1959. S. 84-96.
16. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ, 1998. 410 с.

Венгерська В.О.,
д.і.н., завідувач кафедри історії України
Житомирського державного університету імені Івана Франка, м. Житомир

Геча О.А.,
аспірантка кафедри історії України
Житомирського державного університету імені Івана Франка, м. Житомир

УДК 355.1-058 94 (477) «1941/1945»

ЖИТТЄВІ ЦІННОСТІ ТА СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

Війна та спровоковане нею балансування на межі життя та смерті вносить суттєві корективи в поведінку людини. В матеріалі, на основі спогадів письменника Л. Волинського, проаналізовано специфіку стратегій виживання військовополонених. Методи історії повсякдення, в контексті вивчення стратегій виживання в екстремальних умовах полону та втечі, дозволили дослідити різні моделі поведінки учасників описуваних подій.

Ключові слова: *війна, історія повсякдення, Л. Волинський (Рабинович), стратегії виживання, євреї.*

Напрямки та зміст досліджень історії Другої світової війни змінювались в залежності від політичних контекстів. Прагнення політиків інструменталізувати історію з метою реалізації своїх цілей продовжує позначатись на відображенні тих чи інших сторінок війни. В сучасній Росії міф про Велику вітчизняну, створений ще в радянські часи, перетворився на базовий каркас путінської політичної моделі, яка прагне імперського реваншу. Міфологізація війни, з акцентом на виключній героїзації її учасників є суто політичним прийомом, далеким від науки.

Історична наука пропонує дослідникам різні підходи як для вивчення доволі складного періоду, так і в цілому феномену війни. Перш за все, йдеться про методіку історії повсякдення. Антропологізація, «оповсякденювання» історії, з поєднанням психологічних підходів, стимулює дослідження поведінкових мотивів учасників/очевидців/жертв війни. Використання таких інструментів сприяє розширенню джерельної бази досліджень. В першу чергу, це наративи, такі як спогади, автобіографічні художні твори, усноісторичні свідчення.

Піонерами в галузі використання методів історії повсякдення періоду війни й стратегій виживання в її умовах, стали німецькі історики у 80-х рр. ХХ ст. Серед найбільш відомих розробників цього напрямку – А. Лютке. Він досліджував мотиви поведінки представників різних соціальних груп Німеччини у міжвоєнний період, особливо в контексті антисемітських настроїв, а також аналізував поведінку вояків вермахту, в тому числі й через відстеження стратегій виживання, до яких він відносив й емоційні пориви [1]. Серед українських дослідників, які за допомогою різних

методологічних прийомів досліджували проблематику жертв війни: Лисенко О. [2], Буцько О.[3], Пастушенко Т. [4], Чайковський А. [5], Заболотна Т. [6] та ін. В новітній час вийшли друком й спогади колишніх остарбайтерів та військовополонених, зокрема Котляра Л. [7] та ін.

Серед завдань, які автори ставили перед собою: дослідити персональний досвід учасника тих подій Л. Волинського (Рабиновича), стратегії виживання в умовах оточення та полону, який ускладнювався єврейським походженням автора спогадів. Пам'ятаючи про суб'єктивність спогадів, їх багатшаровість та впливи «інформаційних шумів», післявоєнного досвіду та офіційних інтерпретацій подій, спробуємо виділити найбільш показові моменти.

Леонід Волинський (Рабинович) відомий мистецтвознавець, художник, письменник який брав активну участь у пошуках шедеврів Дрезденської галереї на завершальному етапі війни. Добровольцем пішов на фронт, й у званні молодшого техника-лейтенанта пройшов усю війну. Свої спогади про перебування в полоні у перші місяці війни Л. Волинський описав у біографічному творі «Крізь ніч» [8], який міститься у збірнику оповідань письменника. Автобіографічний твір допомагає реконструювати події із життя Л. Волинського від осені 1941 р. до початку 1942 р., а також шлях військовополонених з київського «котла» до Кременчуцького шталагу. Як свідок, автор детально описує умови перегонів, місця масових страт євреїв, комуністів та інших категорій полонених, моделі поведінки та відношення місцевого населення до втікачів.

На його переконання, детальний опис тих подій важливий з точки зору збереження пам'яті, оскільки вважав себе єдиним, серед тих, хто стояв у шеренгах для розстрілів й залишився живим. Леоніду Волинському пощастило: довелося двічі втекти з німецького полону, де йому, як єврею, загрожував неминучий розстріл.

До полону Л. Волинський потрапив з іншими солдатами та офіцерами радянської армії, які брали участь в оборонних боях під Києвом, неподалік села Вороньки на Полтавщині. Усіх полонених, близько десяти тисяч чоловік, німці зігнали на колгоспний двір. Коли пролунав наказ, що всім комісарам, комуністам і жидам вийти на вільне місце, настала тиша... У цій ситуації автор наводить приклади протилежних моделей поведінки. Один вояк – солдат Акперов з його взводу, який знав, що він єврей, тихо сказав: «Не ххаді!». Після повідомлення перекладача про те, що «інформатори» щодо тих, хто причаївся зможуть взяти їх речі, чоловік «з пшеничними селянськими вусами» видав: «А ти чого сидиш?» [8, с. 17]. Він спокійно зняв з Л. Волинського гімнастерку, чоботи і посміхаючись нагадав «Годинничок?...»[8, с. 17]. Вже у спогадах онуки Л.Волинського, Е. Костюкович міститься пояснення його спасіння – німецький офіцер не ідентифікував його як єврея, а належності до комуністів та офіцерів Волинський не підтвердив[9].

Дуже детально Л. Волинський описує стратегії виживання та шлях військовополонених під час перегонів. Після розстрілів «чорні мундири»

передали полонених охоронцям у сіро-зеленій формі, на дорозі їх чекали кінні конвоїри. Його та інших, які залишилися живими, погнали в сторону Кременчука через Лубни, Хорол, Семенівку, Градижськ. Тактика нацистів по відношенню до усіх полонених на перегонах, численних таборах була ідентичною. У людей, насамперед, віднімали людську гідність. Четверо німців ставали біля виходу з палицями і майже кожен, хто виходив, отримував удар по спині, голові чи руках, якщо намагалися прикритися. Нівелювання людського життя й поправлення людської гідності належали до цинічних психологічних прийомів, які використовувались нацистами.

Важливою була взаємопідтримка та допомога військовополонених. Поруч із Л. Волинським у цих перегонах був сільський хлопець Захар Павлюк з Вінниччини. Солдат навчив, що потрібно йти попереду, щоб не відставати. У кінці колони часто можна було чути постріли – німці вбивали тих, хто не міг іти. В середньому в день проходили по 40 км з одним або двома десятихвилинними привалами. Під час привалів потрібно було лягати в кювет й задирати ноги до верху, щоб відпочили. Тих, хто не вставав, німці вбивали. Годували один раз на добу. Норма – черпак баланди (вода з чечевицею або горохом), для якої потрібно було мати власну посудину, у Л. Волинського була обрізана протигазна маска. Він пише: «Разом з порцією баланди кожен отримував удар палицею по голові [8, с. 31].

Полонені постійно відчували голод, а особливо – спрагу. Коли бачили воду, колона втрачала розум, але до річки німці нікого не допускали. За п'ять кілометрів від Кременчука у містечку Градижськ під час авіа-нальоту йому разом з двома полоненими вдалося втекти з пересильного табору. Їх забрали до себе жінки, які спостерігали за табором, сподіваючись знайти своїх чоловіків. Нагодували, дали перевдягнутися, пустили переночувати на соломі. Місцеве населення демонструвало до втікачів різні моделі поведінки, які не завжди були доброзичливі. Селяни не враховували фізичний стан втікачів, й намагалися їх використовувати як безоплатну робочу силу у власних господарствах. В одній заможній родині їх спочатку змусили копати картоплю, і тільки потім дали по тарілці борщу. А деякі відмовляли одразу.

У листопаді 1941 р. Л. Волинський почав слабнути, почалася дизентерія, втікачі змушені були зупинитися у селі Броварки Градижського району Полтавської області. Його протягом трьох тижнів виходжувала та відпоювала молоком з гарячою водою місцева селянка. За цей час у селі з'явилося ще декілька втікачів, працю яких використовували, щоб зібрати врожай на колгоспних полях.

Наприкінці 1941 р., після збору врожаю, всіх втікачів викликав до себе сільський староста і повідомив, що потрібно їхати у Градижськ на реєстрацію. Свої 29 років Л. Волинський зустрів у в'язниці, яка була розташована у будинку місцевої школи. Але пробув він там не довго. На початку 1942 р. полонені довідались, що їх будуть відправляти до Німеччини на роботу. Л. Волинський з Захаром знову вирішили тікати. У Різдвяну ніч 6 січня 1942 р. вони повернулися у село Броварки до людей, в

яких вже жили, щоб відмитися, перевдягнутися і запаситися продуктами харчування, хоча це було дуже небезпечно для усіх [8, с. 34].

Деякий час він переховувався у знайомих на Полтавщині. У сімейному архіві Олени Костюкович виявилася невеличка записка, у якій зазначається, що з січня 1942 р. до 28 вересня 1943 р. Л. Волинський під документами на ім'я Єфима Купріяновича Шевченко проживав у селі Глобіно Полтавської області. Але підтвердження цьому у фондах Державного архіву Полтавської області не знайшлося. Співпрацював з партизанським загonom, яким керував колишній секретар районної управи Козубенко [9]. Про цю сторінку життя, на окупованих територіях, у радянські часи зовсім не згадувалося. Відомо тільки, що Л. Волинський вдало пройшов перевірку у фільтраційному таборі, й долучився до радянського війська, в складі якого дійшов до Німеччини. Свої спогади про початковий етап війни Л. Волинський зміг написати лише через 20 років після її завершення, оскільки тривалий час, в Радянському Союзі, полон та перебування на окупованих територіях трактувались як зрада.

Як свідок, автор детально описав умови перегонів, стратегії виживання (йти попереду, щоб не відставати; під час короткочасних привалів лягати в кювет і задирати ноги до верху, щоб відпочили; мати власну посудину для баланди; взаємодопомога, не зважаючи на загрозу розстрілу; втікачам йти через глухі села і заходити тільки у найбільшій хати), місця масових страт євреїв, комуністів та інших категорій полонених, навів моделі поведінки полонених та місцевого населення. Вони були різними, й як правило, пояснювались реальними та ймовірними загрозами життю та здоров'ю людей, які опинились на окупованих територіях. Статус військовополоненого на початковому етапі війни перетворював людину на безправного раба, який втрачав гідність, та в будь-яку мить міг втратити й власне життя.

Наративні джерела, спогади, в тому числі й ті, які побудовані на основі так званої постпам'яті залишаються важливими джерелами для подальшого вивчення маловідомих та «незручних» тем й проблем, пов'язаних із війною й різними поведінковими моделями, особливо в умовах окупації, безвідносно до національних ознак учасників та свідків подій.

Список використаних джерел

1. Людтке, А.(2010). История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти / под общ. ред. Журавлева С. В. ; пер. с англ. и нем. –М. : Росспэн; Герман. Ист. Ин-т в Москве. – 271 с.
2. Лисенко, О. (2005). А.С. Чайковский. Плен. За чужие и свои грехи. Военнопленные и интернированные в Украине. 1939-1953 гг. / Український історичний журнал (далі - УІЖ) – № 1. – С. 208-213.
3. Буцько, О. (2000). Військовополонені в СРСР (1941-1945 рр.) //УІЖ. - 2000. - № 4. - С. 120-126.

4. Пастушенко, Т. (2011) Дослідження проблеми радянських військовополонених у Другій світовій війні: погляд через призму історії повсякдення / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України. – 2011. – Вип. 14. – С. 37-45.
5. Чайковский, А.(2002). Плен. За чужие и свои грехи. Военнопленные и интернированные в Украине. 1939-1953 гг. – К.: Парламентское издательство. – 503 с.
6. Заболотна, Т. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика // Сторінки воєнної історії України: Грані війни. Збірник наукових статей / НАН України, Інститут історії України. – К., 2013. – Вип. 16. – С. 94–112
7. Котляр, Л. (2011). Воспоминания еврея-красноармейца / Предисловие, научное редактирование и примечания: П. Полян. – М.: Вече. – 352 с.
8. Волинский, Л. (1974). Сквозь ночь. – М.: Советский писатель. – 758 с.
9. Леонид Наумович Волинский. Жизнь и творчество. Електронний ресурс. Режим доступу: zwinger.it

Водотика С. Г.

д. і. н., професор

Херсонський державний університет, м. Херсон

Водотика Т. С.

к. і. н., старший науковий співробітник

Інститут історії України НАН України, м. Київ

УДК 930.25

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ОБЛИЧЧЯ ОДЕСИ НАПРИКІНЦІ XIX СТОЛІТТЯ: ХОДА ІНДУСТРІАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЗА ПЕРШИМ ЗАГАЛЬНИМ ПЕРЕПИСОМ НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1897 РОКУ

У статті зроблено спробу охарактеризувати соціально-економічну структуру населення Одеси за Першим всеросійським загальним переписом населення 1897 р. Підставою для такого аналізу став перерахунок матеріалів перепису щодо сфер діяльності самодіяльного населення міста. Це дозволило дійти висновку щодо амбівалентних наслідків першого пореформеного тридцятиліття для Одеси – кількісні успіхи (зростання промисловості та поява індустріальної інфраструктури) не супроводжувалися відповідними якісними змінами, старе і традиційне продовжувало співіснувати з модерним індустріальним.

Ключові слова: *Одеса, демографічний перепис 1897 р., соціально-економічні наслідки, індустріальна модернізація.*

В Україні на рубежі 2019-2020 рр. точиться дискусія щодо доцільності проведення чергового перепису населення. В цьому сенсі буде корисним звернутися до матеріалів першого й єдиного загального перепису населення в Російській імперії 1897 р. і додати свій голос до тих науковців, які виступають опонентами нинішніх урядовців з їх прагненням видати електронний обрахунок населення за перепис.

Зазначимо, що загальний перепис населення 1897 р. був проведений у час індустріальної модернізації Російської імперії і його наслідки відображають соціальне обличчя суспільства на зламі XIX-XX ст. Матеріали перепису визнані об'єктивним джерелом, що підтверджують новітні джерелознавчі дослідження [1], та достатньо повно опубліковані. Це дозволяє зробити коректний аналіз соціальної структури населення м. Одеса.

Метою дослідження є аналіз соціальної структури населення м. Одеса в кінці XIX ст. на основі підсумків Першого загального перепису населення 1897 р. Новизна полягає у спробі перерахувати деякі ключові підсумки перепису заради визначення міри розпаду традиційної, зокрема станової, структури населення міста і формування модерного соціального його обличчя. Наголосимо на спробі саме перерахунку матеріалів перепису, адже в літературі дані джерела використовуються доволі широко, є навіть відповідний порівняно докладний історіографічний огляд цього питання [2, с. 14-34]. Так, у праці В. Константинової «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки)» широко проілюстрована матеріалами перепису характеристика галузевої зайнятості, станового і конфесійного складу городян [2, с. 539-589]. Запорізька історикня Г. Турченко у монографії «Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.)» вдало використала демографічну статистику для комплексного вивчення модернізаційних процесів [3, с. 20-24]. Не оминули увагою перепис і дослідники історії Одеси. Так, П. Герлігі у дослідження «Одеса. Історія міста, 1794-1914» дані перепису залучила для ілюстрації деяких тенденцій поступу соціальної структури населення Одеси – зростання чисельності, динаміки етнічного складу, галузевої структури зайнятості [4, с. 226-253]. Значно докладніше проаналізовано матеріали перепису у дисертації С. Надибської «Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній)» [5]. Зокрема мова йде про етномовний (у роботі не зовсім коректно вжиті терміни національний та етнічний) склад населення та участь різних етносів в економічному житті Одеси. Дослідниця чітко розуміє недоліки перепису 1897 р. щодо визначення питомої ваги українців серед одеситів (наведені в дисертації відповідні відомості, що щонайменше 1/3 містян була за походженням українцями – див. 5, с. 90), але чомусь вважає етномовні групи етнічними. Проте про визначення, як відомо, не сперечаються, а домовляються. Більший інтерес для нашого дослідження

має думка про недоліки перепису у царині визначення соціального статусу самодіяльного населення.

Отже, вітчизняні історики активно залучають матеріали Першого загального демографічного перепису 1897 р. для своїх досліджень. Проте їх використання переважно обмежується ілюстративним підходом, що пов'язане не в останню чергу з недоліками перепису і відсутністю спроб перерахувати його результати для їх принаймні мінімізації. Власне така спроба і складає новизну допису.

Наголосимо, що перепис 1897 р. був проведений за найвищими стандартами тодішньої демографічної статистики, але виявився далеко не бездоганним. Так, писемність рідною мовою фіксувалась лише при неписемності російською мовою, що суттєво спотворювало етнічну структуру (навчатись національними мовами було неможливим), селян за станом через вимоги військового обліку незалежно від фактичного місця проживання зараховували до населення сільських громад (общин), що разом із проведенням перепису взимку істотно спотворювало реальну чисельність і внутрішню структуру деяких категорій міського населення (робітників, торговців, підприємців). Але принциповим недоліком перепису була орієнтація на верстви, передусім стани, традиційного суспільства. Відповідно процес кризи станів і формування нових соціальних прошарків (підприємців, робітників, інтелектуалів тощо) не відбився в матеріалах перепису. Це суттєво утруднює використання відомостей перепису для аналізу соціального змісту модернізаційних процесів другої половини XIX ст. Саме тому у статті зроблено спробу перерахувати наслідки перепису на прикладі м. Одеса.

Опубліковані матеріали перепису містять таблицю XXI «Розподіл населення за групами занять», в якій виділені 64 формальні (скоріше станово-фіскальні, ніж соціально-економічні) групи: «обробка деревини», «ювелірна справа», «торгівля речами домашнього вжитку», «богослужіння» тощо з такими показниками «особи з самостійними заняттями» та «члени родини» з розподілом на чоловіків і жінок [6, с. 132-133]. В літературі для аналізу перепису в координатах соціальних змін внаслідок модернізації найчастіше використовуються відомості саме цієї таблиці й іноді вдаються й до розгляду наступної, в якій міститься комбінація двох ознак – розподіл «за групами занять» та «за народностями на підставі рідної мови» [6, с. 134-149]. Серед груп «народностей на підставі рідної мови» (як бачимо, перепис не виділяє етноси як такі) йдеться про «росіян» з розподілом на «великоросів», «малоросів» та «білорусів», поляків, болгар, сербів і словенців, євреїв тощо.

Слід зауважити наступне. Населення Одеси розподілено на «міське» і «пригородне», але в нашій розвідці будуть враховані чоловіки обох категорій. Саме вони у найбільшій мірі відображають дійсну картину, виходячи з того, що у той час поняття гендеру знаходилось у зародковому стані. У відповідний розрахунок увійшло 151,5 тис. чоловіків, оскільки з 151,929 тис. обрахованих переписом чоловіків 420 не зазначили рід

заняття. До речі, всього в Одесі у цій розробці було обраховано 408,8 тис., в тому числі у місті – 380,5 тис. осіб [6, с. 133].

Сутність спроби перерахунку матеріалів перепису полягає в наступному. Зафіксовані переписом 64 групи занять було згорнуто, що у значно більшій мірі відображає соціальне обличчя одеситів часів індустріальної модернізації – державна служба, громадська діяльність, фінанси, промисловість, будівництво, транспорт і зв'язок, сільське господарство, рибальство і промисли (в Одесі в ході перепису зафіксовано землеробів, тваринників, бджолярів, рибалок) і сфера послуг. Природно, що такий розподіл не є ідеальним. Водночас запропонований варіант аналізу діяльності одеситів змальовує більш чітку картину соціально-економічних наслідків імперської індустріальної модернізації порівняно з матеріалами перепису.

Отже, за нашими підрахунками у фінансовій сфері було зайнято лише 590 чоловіків, тобто 0,38% осіб із самостійним прибутком [6, с. 132-133]. Це була мізерна цифра і вона свідчить про перебільшення традиційних уявлень про Одесу як фінансовий центр. Для порівняння зазначимо, що навіть в межах власне Одеси у землеробстві і тваринництві було зайнято 1294 особи або у 2,5 разів більше, ніж у сфері фінансів. Очевидно, що недостатній розвиток фінансової сфери гальмував модернізацію. Втім подібна ситуація була і в інших великих містах українських губерній імперії – у Києві у фінансовій сфері було зайнято 466 чоловіків з 101675 самодіяльних або 0,45% [7, с. 170], Катеринославі (Дніпрі) – 267 з 42807 або 0,62 % [8, с. 143], Харкові – 328 з 67548 або 0,48% [9, с. 181].

Традиційно значну роль в житті Одеси відігравала торгівля, причому місто було провідним центром зовнішньої торгівлі цілої імперії і центром внутрішньої торгівлі цілого регіону. За переписом у цій сфері було зайнято 21,8 тис. осіб або 14,4% самодіяльних чоловіків. Цифри поважні, але не визначальні для економіки міста. Вони також руйнують (принаймні, підважують) усталені і навіть міфологізовані уявлення про Одесу.

Провідну роль в соціально-економічному житті міста, як і належить часам індустріальної модернізації, відігравала промисловість – в ній було зайнято 33,4 тис. або 22,05% одеситів із «самостійним заняттям». Проте з цих показників не варто вести мову про значні кроки в індустріалізації Одеси. Адже у власне індустріальних галузях (металургія, металообробка, машинобудування, хімічна промисловість, поліграфія) було зайнято 9,8 тис. чоловіків або 6,5% всього зайнятого населення та лише 28,4% зайнятих у промисловості.

Отже, переважна більшість зайнятих у промисловості одеситів працювала у традиційних доіндустріальних галузях – обробка і переробка деревини, добича каменю, харчосмакова і борошномельна галузі, пошив одягу і взуття тощо. У цій царині панували дрібні, напівкустарні і ремісничі заклади з мінімальним застосуванням індустріальних енергетичних потужностей і технологій. І тут Одеса не була винятком –

аналогічна картина щодо якісних показників індустріального поступу спостерігалась і в інших великих містах підросійської України – Києві, Харкові і Катеринославі (Дніпрі), не кажучи вже про середні міста на кшталт Херсона [див. 10, с. 165-167; 11, с. 8-12]. Інакше кажучи, навіть щодо найбільших міст українських губерній Російської імперії успіхи індустріальної (а відповідно її соціальні наслідки) слід оцінювати критично і не перебільшувати темпи витіснення традиційного кустарно-ремісничого виробництва модерними галузями промисловості.

Подібна картина спостерігалась і в інших сферах економіки Одеси. Так, у транспорті і зв'язку було зайнято 11,9 тис. працівників, що складало 7,8% самодіяльних одеситів. Це було цілком достатньо не лише для індустріального, але й постіндустріального міста в суто кількісному вимірі. До того ж, нагадаємо, перепис проводився взимку з відповідним скороченням діяльності одеського порту, який цієї пори року практично замирав і відповідно кількість зайнятих на цьому великому транспортному комплексі різко скорочувалась. Але водночас якісні зміни відбувались вкрай повільно. Скажімо, в модерних секторах транспорту і зв'язку (залізниця, телеграф, телефон) було зайнято 3,2 тис. чоловіків, що складало 2,1% самодіяльних осіб і лише трохи більше $\frac{1}{4}$ (точніше 26,5%) зайнятих на транспорті і зв'язку. Або таке. На залізниці утримували заробіток 2574 чоловіки, на морському транспорті – 2502 (зважимо, що Одеса була найбільшим портом імперії), тобто разом 5076. А знаменитих одеських біндюжників та пасажирських візників було 4427 осіб або лише на 12,8% менше. Але якщо врахувати 321 особу, задіяну у ремонті екіпажів, прольоток і возів, то кількість осіб у гужовому транспорті дорівнювала чисельності зайнятих в індустріальному транспорті (паровози і пароплави). Отже, в Одесі у змаганні паровоза і коня (згадаємо знамениту ілюстрацію шкільного підручника) у січні 1897 р. переможця не було виявлено.

Чимало одеситів за основне джерело доходів мало державну службу – державний бюджет годував 27,2 тис. самодіяльних мешканців міста, що складало 18% чоловіків із самостійним заняттям. Але військових з них було 23,2 тис. або 85,3%, тобто власне державна служба на той час була не дуже поширеною. Так, на 403,8 тис. облікованих переписом одеситів приходилось тільки 3,0 тис. чиновників, співробітників судів і поліцейських, що складало 2% «зайнятих» чоловіків. Очевидно, не чисельність державних службовців (поряд з багатьма іншими факторами) була однією з причин слабкості імперії.

У добу індустріальної модернізації принципового значення для поступу суспільства набула сфера послуг, яка уже в постіндустріальні часи стала основою соціально-економічного прогресу. За переписом 1897 р. у сфері послуг було зайнято чимало одеситів – 9,8 тис. або 6,5% самодіяльних. Але і в цьому випадку кількість превалювала над якістю. Так, з 9,8 тис. зайнятих у сфері послуг близько 1 тис. (10,2%) склали служителі культу. А ось у сфері освіти були задіяні лише 1816 осіб, у науці, літературі і мистецтві – 733, у сфері соціального забезпечення – 163.

Природно, що всі цифри різко дисонують з об'єктивними потребами прискореної модернізації. Обмаль одеситів працювало у медичних і санітарно-гігієнічних закладах – 11,67 тис. чоловіків на майже півмільйонне місто. За тодішніх умов наявність жінок в медицині (їх було 852 або 0,016%) не змінювало ситуацію. Ця статистика наочно демонструє критичний стан справ в охороні здоров'я в Одесі та інших великих міста (про вже й годі говорити) підросійської України [4, с. 226-231; 11, с. 250-251].

Підсумовуючи зазначимо, що джерелознавчий потенціал Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. далеко не вичерпаний. Зокрема, плідним виявився перерахунок його підсумків шляхом групування виділених переписом груп занять згідно критеріїв формування індустріального суспільства. Це дозволило точніше оцінити кількісні й якісні показники соціально-економічних наслідків індустріальної модернізації на кінець XIX ст., виявити міру просування Одеси (як і інших міст або українських губерній в цілому) на шляхах «навздогінної модернізації».

Аналіз перепису дозволяє уточнити соціальне обличчя Одеси в координатах індустріальної модернізації. Основним джерелом існування мешканців міста була промисловість при важливій ролі торгівлі та сфери послуг. Проте на кінець XIX ст. індустріальна модернізація робила перші кроки, її успіхи мали здебільшого кількісний вимір і не відповідали якісним критеріям модерного суспільства. Так, соціальні стандарти модерного суспільства (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист) при слабкості державних інституцій значно відставали від суспільних потреб, що несло в собі загрозу соціальних потрясінь.

Список використаних джерел

1. Любченко В. Етносоціальний склад міського населення українських губерній: спроби верифікації даних перепису 1897 р. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 188-228.
2. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. 596 с.
3. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005. 324 с.
4. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. Київ: критика, 1999. 382 с.
5. Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис.... канд. істор. наук: 07.00.01. Одеса, 2005. 221 с.

6. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Т. 47. Кн.1. Город Одесса. СПб: МВД, 1904. 4, XVIII, 167 с.
7. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Т. 16. Киевская губерния. СПб: МВД, 1904. 6, XII, 287 с.
8. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Т. 13. Екатеринославская губерния. СПб: МВД, 1904. 5, XIV, 233, 1 с.
9. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Т. 46. Харьковская губерния. СПб: МВД, 1904. 7, XVII, 287, 1 с.
10. Водотика Т. С. Особливості модернізаційних процесів у містах Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст.: нові джерельні пошуки *Регіональна історія України: Зб. наук. статей. Вип. 7.* К., 2013. С. 159-172; Водотика С. Г. Загальний перепис 1897 р. про підсумки соціально-економічного розвитку Херсона у пореформену добу. *Наукові зошити Херсонського краєзнавчого музею.* Херсон, 2004. С. 8-12.
11. Робах І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок ХVІІІ ст. – 1916 р.). Харків: ХМДУ, 2007. 346 с.

Герінбург О.В.

к.і.н., доцент

Херсонський державний університет, м. Херсон

УДК [94 (477.72):352.07:314.02]"18-19"

ВИВЧЕННЯ ПРИРОДНОГО РУХУ НАСЕЛЕННЯ ЗЕМСЬКИМИ СТАТИСТИКАМИ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Анотація: Стаття присвячена висвітленню результатів демографічного дослідження санітарними лікарями Херсонського земства статистики природного руху у регіоні. Розкрито організаційні та теоретико-методологічні засади відповідних досліджень земської санітарно-статистичної служби та проаналізовано статистико-демографічні відомості, вміщені до праць санітарних лікарів Херсонського земства.

Ключові слова: демографічна статистика, статистика природного руху, Херсонське земство, статистико-демографічні матеріали, Херсонська губернія.

Однією з актуальних проблем сучасної історичної науки є створення цілісної характеристики розвитку українських територій у пореформену добу. Розв'язати цю проблему повною мірою неможливо без врахування матеріалів земських діячів, чий статистичні праці є цінним, проте малодослідженим, комплексом масових джерел з історико-демографічної проблематики другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Важливе значення для вивчення демографічної ситуації у Херсонській губернії мала земська санітарно-статистична служба, до обов'язків якої входила розробка цілої низки демографічних напрямів – вивчення природного руху населення через показники народжуваності, шлюбності і смертності; статистики захворюваності і поширення епідемій; визначення зв'язку між демографічними показниками та санітарними умовами життя населення тощо. Метою даної статті є висвітлення результатів земських досліджень природного руху населення.

Потреба у вивченні природного руху (відтворення) була визнана VI з'їздом лікарів та членів управ Херсонської губернії у 1878 р. [1, с. 78]. Однак розробка цього напрямку розпочалася лише у 1883 р., після одногосної ухвали відповідного рішення на IX з'їзді [1, с. 79; 2, с. 4]. На X з'їзді, проведеному у 1886 р., було розроблено програму та методику дослідження природного руху населення. За основу було взято доповідь губерньського санітарного лікаря М. Уварова – ідейного натхненника земської санітарної справи та фундатора санітарної статистики в Херсонській губернії.

До 1886 р. розробка інформації про відтворення населення здійснювалася губерньським земством переважно на основі відомостей дільничних лікарів про кількість народжень і смертей та даних урядової статистики, складених на основі відомостей приходських священиків. Проте якість урядових даних не влаштувала земців, оскільки інформація, отримана від священиків, була повною лише відносно православного населення губернії, а стосовно представників інших віросповідань була відсутня або ж мала фрагментарний характер [3, с. I].

Важливе значення для покращення якості статистичних матеріалів мав перехід на карткову систему, що відбувся за пропозицією М. Уварова у 1886 р. Заповнення карток про народження та смерть спочатку було покладено на священиків, а з 1888 р. – на дільничних лікарів. Кожні два тижні відомості надавалися повітовим санітарним лікарям [2, с. 28], від яких вимагалось дотримання принципу достовірності та особистої перевірки даних. Губерньська управа навіть наголошувала на моральній відповідальності лікарів за надані відомості [4, с. 26-27]. Розробка карткового матеріалу була покладена в основу підготовки щорічних звітів санітарних лікарів про стан земської медицини та санітарне положення населення. Обов'язок аналізувати та розробляти статистику природного руху був покладений на губерньського санітарного лікаря [4, с. 29].

Матеріали відповідних досліджень Херсонського земства видавалися окремими монографіями і доповідями, а також друкувалися у двотижневій «Врачебной хронике Херсонской губернии» (з січня 1892 р.) та щорічних медико-статистичних і санітарних звітах й оглядах повітових лікарів (протягом 1888-1914 рр.).

Досліджуючи народжуваність, санітарні статистики звертали увагу на абсолютні та відносні показники кількості народжень, плодючість шлюбів, законну та незаконну народжуваність тощо. Також враховувались

соціальний статус, етнічна й релігійна приналежність особи, часові, кліматичні та побутові особливості.

Основними об'єктами уваги санітарних статистиків під час вивчення смертності були показники смертності з розподілом за релігійною, становою, професійною, сімейною, віковою, статевою ознаками, за причинами смерті тощо. У деяких випусках статистико-економічних оглядів губернії увага приділялася характеристиці неприродної смертності [5, с. 10-11; 6, с. 9; 7, с. 206]. Було з'ясовано, що частка неприродних смертей становила від 1,25% до 2,69% серед усіх смертей, а їх основними причинами були вбивства, самогубства, алкоголізм, травматизм та нещасні випадки.

На основі показників народжуваності та смертності санітарними лікарями земства розраховувався показник природного приросту. Також увагу земських лікарів привертало з'ясування показників середньої тривалості життя та вивчення шлюбності населення.

Дослідження шлюбності населення здійснювалося у контексті вивчення природного руху населення, оскільки земські санітарні статистики визнавали зв'язок показників шлюбності з показниками смертності та народжуваності [8, с. 8]. Основними показниками, на які санітарні статистики звертали увагу під час дослідження шлюбності, були: кількість укладання шлюбів, повторність шлюбів, віковий, релігійний та соціальний склад, рівень грамотності одружених осіб тощо.

Було встановлено, що сімейний стан впливає на показники смертності, а вік подружжя – на показники народжуваності, зокрема: смертність одружених чоловіків будь-якої вікової категорії нижча, ніж смертність холостих та вдівців; показники жіночої смертності збільшуються після вступу до шлюбу; кількість дітей в родині має зв'язок із віком батьків, різницею у віці батьків та тривалістю шлюбу; чисельність незаконнонароджених дітей перебуває у зворотній пропорційності від кількості ранніх шлюбів тощо [9, с. 1].

Проте слід зазначити, що попри увагу статистиків та лікарів Херсонського земства до показників природного руху населення, практично відсутні праці, що містили б узагальнюючу інформацію про відтворення населення в усій губернії. Як правило, відомості про смертність та народжуваність населення містилися в окремих працях і оглядах повітових лікарів, медико-санітарних звітах тощо і стосувалися населення окремих адміністративних одиниць. Зокрема, аналізу демографічних показників по Ананьївському повіту були присвячені праці лікаря Т. Шверина, по Олександрійському – лікарів Н. Васильєвського, М. Кокуріна, П. Шаркевича, Херсонського повіту стосувалися роботи О. Аптекмана, Є. Яковенка, М. Часовнікова, М. Щеглова, м. Херсону – М. Гошкевича, Р. Вітвицького, м. Одеси – Н. Васильєвського, П. Діатропова.

Фактично перша спроба дослідження природного руху населення у масштабах всієї губернії була здійснена на початку 1880-х рр. губернським санітарним лікарем І. Ястржембським. За результатами дослідження

планувалося надрукувати шеститомну працю «Опыт статистики движения населения Херсонской губернии», однак було видано лише перші два томи, присвячені аналізу показників природного руху населення Херсонського та Одеського повітів за 1877-1881 рр. По інших повітах публікацій не було, що унеможлиблює для сучасних дослідників докладне вивчення природної динаміки населення наприкінці 1870-х рр. по всій губернії.

Особливістю праці І. Ястржембського було вміщення значної кількості таблиць, діаграм та мап, що унаочнювало викладений матеріал. Проте наведені відомості ще базувалися на матеріалах урядової статистики, якість яких земськими діячами традиційно ставилася під сумнів, та списках волосних писарів, у яких були відсутні дані по деяких поселеннях та за окремі періоди [8, с. 1]. Крім того, матеріали праці стосувалися лише православного, єврейського і німецького населення, оскільки ґрунтувалися на даних, отриманих від духовенства та Піклувальної ради [3, с.1, 7]. Також підготовка праці на основі табличного методу (зі зведених за рік відомостей метричних книг) вплинула на занадто високий рівень узагальнень [10, с. 36].

В узагальненому вигляді інформація про рух населення губернії була представлена у доповіді І. Ястржембського «Очерк движения населения Херсонской губернии в 1882 году» [11], представленої на ІХ Херсонському губернському з'їзді земських лікарів та членів земських управ. Основну увагу санітарний лікар приділив розгляду рівня народжуваності та смертності по повітах, з розподілом по місяцях року, а також показникам смертності у різних вікових групах. У своєму дослідженні І. Ястржембський зробив спробу встановити зв'язок між рівнем смертності та захворюваності населення. Зокрема, ним було з'ясовано, що підвищення кількості померлих у літні місяці було наслідком епідемії дизентерії [11, с. 8]. Саме за результатами обговорення цієї доповіді з'їзд одногolosно визнав необхідність налагодження статистики руху населення [12, с. 1].

Першою ґрунтовною роботою і фактично єдиною узагальнюючою працею, підготовленою за матеріалами карткової реєстрації демографічних процесів, стала «Статистика движения населения Херсонской губернии в 1887 г.» губернського лікаря М. Уварова [10; 13]. Однак наведені у праці відомості також є неповними, оскільки карткова система ще не була належним чином налагоджена у деяких волостях, а відомості по містах були фрагментарними або взагалі не розроблялися [10, с. 36-37].

При розгляді народжуваності М. Уваров звернув увагу на показники чисельності народжених хлопчиків та дівчат, коефіцієнт народжуваності, частку незаконнонароджених дітей, розподіл дітей за професіями батьків та місяцям року. Автор відзначив високий коефіцієнт народжень по губернії порівняно з іншими місцевостями імперії та середній показник незаконних народжень; звернув увагу на значне переважання народжень хлопчиків і виявив, що найбільша кількість народжень припадала на жовтень та січень (відповідно, зачаті – на січень та квітень) [13, с. 4].

Смертність розглядалася автором через показники кількості померлих у повітах, розподіл померлих за статевою приналежністю, професією, сімейним станом та віком, частку померлих незаконнонароджених дітей, аналіз причин смерті, розподіл смертності за місяцями. М. Уваров дійшов висновку, що коефіцієнт смертності у Херсонській губернії нижчий, ніж в інших регіонах держави, хоча високий рівень смертності мали діти віком до 15 років, особливо незаконнонароджені [13, с. 4-5]. За спостереженням лікаря, значний відсоток смертей припадав на період з жовтня по січень, що обумовлювалося поширенням інфекційних хвороб [13, с. 5]. Вивчення зв'язку смертності з захворюваністю дозволило виявити залежність рівня смертності від поширення інфекційних хвороб та пори року: взимку смертність була вищою за рівень захворюваності, влітку – навпаки [13, с. 6].

У цілому, вивчення санітарними лікарями показників народжуваності і смертності дозволило з'ясувати позитивну динаміку природного приросту населення губернії та встановити зв'язок демографічних процесів з економічними, кліматичними, санітарними умовами регіону та релігійною приналежністю мешканців.

Активна діяльність санітарних лікарів у галузі демографічного дослідження окремих населених пунктів, повітів та губернії в цілому стала значним внеском у вивчення регіону, сприяла розвитку краєзнавчих досліджень губернії та становленню демографічної статистики як самостійної науки.

Список використаних джерел

1. Уваров М. Обзор состояния земской медицины в Херсонской губернии. *Сборник Херсонского земства*. 1888. №4. С. 1-80.
2. О санитарной организации в губернии: Доклад X губернскому съезду врачей и членов управ [д-ра М.С. Уварова]. *Сборник Херсонского земства*. 1886. № 4. С. 1-35.
3. Опыт статистики движения населения Херсонской губернии. Т.І.Херсонский уезд /Сост. И.А.Ястржембский. Херсон: Тип. Н.О.Ващенко, 1882. 30 с.; прил.
4. Действия губернской управы по организации санитарного дела в губернии. *Сборник Херсонского земства*. 1886. № 2. С. 26-31.
5. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1907 г. (Составлен Статистическим Отделением при Херсонской губернской земской управе). Херсон: Паровая типо-литография наслед. О.Д.Ходушиной, 1909. 202 с.; прил.
6. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1908 г. (Составлен Статистическим Отделением при Херсонской губернской земской управе). Херсон: Паровая типо-литография наслед. О.Д.Ходушиной, 1910. 216 с.; прил.
7. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1911 г. (Составлен Статистическим Отделением при Херсонской губернской

- земской управе). Херсон: Паровая типо-литография преимн. О.Д.Ходушиной, 1913. 206 с.; прил.
8. Опыт статистики движения населения Херсонской губернии. Т. II Одесский уезд. /Сост. И.А.Ястржембский. *Сборник Херсонского земства*. 1883. № 2. С. 1-34; карты, прил.
 9. Витвицкий Р.М. Медико-статистические сведения о брачности населения г. Херсона с 1886 по 1899 гг. Херсон: Тип. О.Д.Ходушиной, 1899. 21 с.
 10. Уваров М. Статистика движения населения Херсонской губернии в 1887 г. *Сборник Херсонского земства*. 1889. №4. С. 36-63.
 11. Ястржембский И.А. Очерк движения населения Херсонской губернии в 1882 году. *Сборник Херсонского земства*. 1883. №3. С. 5-22.
 12. Протокол заседания IX Херсонского губернского съезда земских врачей и членов земских управ в г.Елисаветграде в 1883 году от 12 июля. *Сборник Херсонского земства*. 1883. №3. С.1-2.
 13. Уваров М. Статистика 13 движения населения Херсонской губернии в 1887 г. (продолжение). *Сборник Херсонского земства*. 1889. №5. С. 1-21.

Гончарова О.В.

аспірантка історичного факультету
спеціальність: 032 Історія та археологія
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини, м. Умань

УДК 94(477.41)"1863/1864"

СОЦІАЛЬНІ ТА ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ ШЛЯХЕТСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПІСЛЯ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863 РОКУ (на прикладі Київської губернії)

У статті розглядається питання впливу царської політики на польські шляхетські володіння після Січневого повстання 1863 р. Звернуто увагу на обмеження в правах володіння землею та зменшення земельних наділів у Київській губернії. Прослідковано роль польської шляхти у житті краю.

Ключові слова: польська шляхта, русифікація, землеволодіння, маєтки, царські укази, Київська губернія.

Протягом століття після інкорпорації Правобережної України (Київська, Волинська та Подільська губернії, офіційно – Південно-Західний край) російський царат зумів поширити свій вплив на цій території. Більш

як двісті років польського панування на Правобережжі закінчилося репресивним наступом російського царату в усіх сферах життя поляків.

Поразка Січневого повстання 1863 р. посилила процес антипольських репресій. Російська влада почала формувати нову політику у Правобережній Україні щодо користування землею, яка ще надовго залишалася основним багатством польської шляхти. Боротьба за землю в Україні характеризується занепадом соціально-економічного та політичного становища польської знаті. Наслідки цих процесів вплинули на повсякденне та приватне життя шляхетського стану.

Соціальний фон був важливим при визначенні покарання за участь у повстанні. У польського дослідника Міхала Міцеля вказується, що відповідно до «Правил засудження учасників повстання» від 11 травня 1863 р. учасники повстання за злочином та соціальним статусом поділялися на 5 категорій. Перша категорія включала керівництво повстанням, членів повстанської адміністрації та військову царську армію, яка перейшла до повстанців. Заможна шляхта, духовенство та чиновники відносились до другої категорії, а міщани, селяни, ремісники – до третьої. До четвертої категорії належали особи, які допомагали продовольством повстанцям, а до п'ятої – повстанці, «які покаялися» [1, с. 75].

Водночас, у депеші до Київського Губернатора від командуючого військами генерал-ад'ютанта Анненкова з Санкт-Петербурга з позначкою секретно, яка датується 8 січня 1865 р. повідомляється, що політичні злочинці поділялися на 4 категорії. Повстанці, які не належали ні до однієї з чотирьох категорій звільнялись від тюремного ув'язнення аби бути корисними місцевій владі. Маєтки політичних злочинців, які відносились до третьої та четвертої не підлягали конфіскації [2, арк. 1–2].

Конфіскації маєтків підлягали перша та друга категорії учасників повстання відповідно до царського указу №7680 та 96 від 5 грудня 1864 р. [2, арк. 2]. Аби конфіскувати землі та маєтності шляхти, треба було дізнатися про їхні статки та володіння на місцях. Прикладом є рапорт Бердичівського повітового справника №171 від 31 березня 1867 р. на ім'я Київського губернатора. В рапорті міститься інформація про польських повстанців. Вказується, що поміщик Юстин Пашковський свого майна в Бердичівському повіті не мав, а маєток у с.Гришковець померлий батько залишив дружині Антоніні Пашковській у пожиттєве користування відповідно до заповіту №661 від 25 травня 1862 р. (затверджено Київською палатою громадянського суду). Дворянин Вікентій Матусевич має за містом садибу, 97 десятин землі, дерев'яний солом'яник будинок з чотирма кімнатами і кухнею, двома амбарами та іншими прибудовами, будинок з трьома кімнатами, дерев'яні сани, 6 простих хатин, в яких живуть наймані робітники. Все майно та земля підлягали конфіскації [3, арк. 4].

Станом на 1861 р. в Київській губернії 1412 маєтків належало польській шляхті і 357 російському дворянству. Співвідношення земельних володінь польських магнатів і російського дворянства становило: 85% поляки і 15 % росіяни. Землі польської шляхти становили 87% їх загальної

кількості [4, с. 13]. В 1896 р. частка польського землеволодіння зменшилася до 44,5%, а російському дворянству та українським підприємцям належало 55,5% землі [5, с. 59].

В 1898 р. росіяни у Київській губернії мали 1011142 дес. землі, у Подільській – 809630 дес., у Волинській – 1493933 дес. Поляки ж володіли на Київщині – 809876 дес., на Поділлі – 875099 дес., на Волині – 1473060 дес. [6, с. 20].

Низкою указів російський царат намагався якщо не ліквідувати, то хоча б зменшити польське землеволодіння, створюючи пільгові умови для придбання російським та українським дворянством конфіскованих маєтків. Російське дворянство мало право купувати польські землі без завдатку, без торгів та у розстрочку на 20–37 років. Таким привілеєм сприяли укази уряду від 15 березня 1863 р., 10 грудня 1865 р., 10 жовтня 1869 р., 3 травня 1882 р., 27 грудня 1884 р. Поляки не могли продавати й купувати землю, а спадкування здійснювалось лише по прямій лінії. Давні шляхетські помешкання втрачали свою інфраструктуру з культурною традицією господарювання, тому що нові власники – російське дворянство практично не мешкали у новопроданих маєтках та здавали їх в оренду, у т.ч. полякам, щоб збагатитись [7, с. 108].

Указом від 14 березня 1887 р. іноземним підданам заборонялося купувати у власність, а також користуватися нерухомим майном. Ті, хто користувався майном у строковому порядку, мали вказати термін закінчення користування таким майном. По відношенню маєтків, що належали іноземним підданам на правах власності, треба було вказувати проживаючих нині в Російській імперії прямих спадкоємців [8, арк. 1].

Однак окремі польські землевласники мали змогу купувати землю. Наприклад, графині Ванді Потоцькій дозволили купувати землю відповідно до Указу від 15 серпня 1873 р. Таке рішення було прийнято, тому що вона була шляхетського походження, а також її покійний чоловік був членом Ради Царства Польського [6, с. 18].

Царський указ від 27 березня 1897 р. «Об отмене, с 1 января 1897 года, установленного в 1863 году особого процентного сбора в доход казны с недвижимых имений лиц польского происхождения в девяти Западных губерниях» викликав надії на зміну в політиці російського уряду щодо поляків і скасування обмежувальних законів [9, с. 81].

Незважаючи на репресивні заходи, здійснені царатом, витіснити польських землевласників з Південно-Західного краю не вдалося. Багатопрофільне підприємництво давало можливість польській шляхті конкурувати на ринку праці та розвивати прибуткове сільськогосподарське виробництво завдяки передовим методам ведення господарства. Тому російський уряд змушений був запозичувати польський досвід.

Магнатські латифундії Сангушків, Потоцьких, Браницьких та інших землевласників переживали економічне піднесення, перетворившись на приватні підприємства у галузях харчової промисловості, пов'язаних з переробкою сільськогосподарської продукції – цукроваріння, виробництво

товарного хліба, винокуріння тощо. Спільні економічні інтереси змусили поляків співпрацювати з російськими поміщиками, промисловцями та банкірами. Цьому сприяла діяльність сільськогосподарських товариств – галузевих громадських організацій. У Києві таке товариство було створене ще у 1876 р. [10, с. 193].

Однак для великої більшості польської шляхти перехід до товарного землеробства виявився складним. В кінці XIX ст. багато з них порозпродавали свої маєтки й перебралися в міста, де стали чиновниками, купцями, представниками вільних професій [11, с. 149].

Оскільки перші спроби не давали очікуваних результатів щодо зросійщення Київської губернії, було прийнято рішення сконцентрувати його у політичній сфері шляхом усунення поляків з керівних посад на місцях. Заборонялися дворянські зібрання поляків, на посади депутатів призначалися росіяни, які вважали виборну службу за державну й почали отримувати за неї жалування. Щоб встановити чисельність поляків на державній службі було укладено списки чиновників. В Київській губернії укладали списки по чиновниках, канцелярських службовцях та чинах в поліції. Зі списків з'ясувалося, що росіяни-чиновники одружувалися з польками, переймаючи їхню культуру. Серед поляків-чиновників були добрі управлінці. Прикладом є спадковий дворянин І. Тарнавський, який працював секретарем місцевої палати карного суду. Він, неодноразово, за свою службу отримував подяки та нагороди [7, с. 110].

Чимало представників польської шляхти переходили у православ'я, щоб втриматися на чиновницькій службі [12, с. 37].

На кінець XIX ст. відомі польські аристократичні родини в Російській імперії вже дістали офіційне підтвердження власних гербів і титулів, мали почесні звання та обіймали посади при царському дворі. Представники колишніх магнатських родів перебували на дипломатичній службі або в російській армії (як-от Маврикій Замойський, Константи Браницький, Адам-Міхал Замойський), брали участь у політичному житті (Володимир Грохольський, Маврикій Замойський, Йосип Потоцький, Владислав Браницький, Роман-Даміан Сангушко, Франциск Потоцький), навіть залишаючись під поліцейським наглядом (Роман-Даміан Сангушко, Йосип Потоцький) [10, с. 193].

З 1864 р. почалися утиски й у мовній політиці. Було заборонено не лише друкувати, а й продавати будь-які книги польською мовою, в тому числі букварі, календарі. Хоча ще до повстання 1863 р. заборону вживати в усіх установах польську мову, вести нею будь-яку документацію, навіть у приватних маєтках не дозволялося вживати її в розмовах із селянами і в розрахунках з ними [13, с. 4]. На 1864 р. припадають і утиски на католицьке духовництво, приєднання їх до православної церкви, конфіскації церковних маєтків. Окрім опрацювання католиків відбувалося також нищення католицької спадщини особливо у 1870-х рр. [14, с. 54].

Таким чином, після повстання 1863 р. політика царського уряду була спрямована на витіснення польського елемента з економічного та

політичного життя Південно-Західного краю, було здійснено комплекс заходів спрямованих на підтримку російських помісних власників, проте польська шляхта доклала великих зусиль для збереження власних земель.

Динамічному зростанню активності польського населення Правобережної України та Київської губернії зокрема, послужать революційні події 1905 р. і запровадження царом соціальних та політичних реформ. Після понад 40 років репресивної політики царського уряду, переслідування будь-яких проявів польської ідентичності, у поляків з'явиться нагода бодай частково відновити всі форми національної діяльності. Перед ними, а передусім перед їхньою елітою, постане перспектива повернення належного місця в економічному, політичному, культурному та приватному житті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Michał Micel. Uczestnicy Powstania Styczniowego na Ukrainie w kijowskiej twierdzy KosiyKaponir. Niepodległość i Pamięć. R. II, 1(2)/1995. S. 65–80.
2. Державний архів Київської області (Далі – ДАКО). Ф. 2. Оп. 180. Спр. 16. О порядкеутвержденияприговороввоенно-судныхкомисий о лицах, причастных к польскомумятежу, 8 января 1865 г. 40 арк.
3. ДАКО. Ф. 2. Оп. 182. Спр. 146. О сборесведений об именияхподсудимых дворян: ГригорияЛюбецкого, Юстина Пашковского, Фердинанда Пухальского, Йосифа Матызия, ВикентияМатусевича, Франциски Буковской, Фердинанда Либбе и однодворцев: Антона и АлександраХржановских, Федора Жидкевича и ВикентияКозинского, 12 марта 1867 г. 14 арк.
4. Мочернюк Я.М. Роль польських поміщиків у розвитку підприємництва у Київській губернії у пореформений період. «Sciences of Europe». 2016. Vol. 3, № 9 (9). P. 13–16.
5. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
6. Лобко О. А. Питання дворянського землеволодіння на Правобережжі в російському законодавстві. Магістеріум. 2007. Вип. 28. С. 14–23.
7. Шандра В. С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 106–119.
8. ДАКО. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 26. По предложениюКиевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора о воспрещениииностранным подданным приобретать имения, 22 декабря 1889 г. 177 арк.
9. Щербак Н. Польське питання у губерніях Правобережної України та ініціативи місцевої влади (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Українська полоністика. Випуск 1. Історико-філософські дослідження. 2004. С. 79–86.

10. Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні початку ХХ століття: національна ідея чи крайова ідеологія? *Український археографічний щорічник*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 186–206.
11. Лазарович М. Етносоціальна структура населення України напередодні Першої світової війни. Збірник праць. *Проблеми економіки Тернопільщини та інших територій України* / редкол. : А. Крисоватий, З.-М. Задорожний, О. Кириленко [та ін.]. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2015. С. 143–156.
12. Вибер А. Сравнивая континентальне империи. Российская империя в сравнительной перспективе : Сб. ст. Москва, 2004. 384 с.
13. Лісевич І.Т. У затінку двоголавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.). Київ : Інститут історії України, 1993. 87 с.
14. Буравський О. Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні та Білорусі в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : Серія «Історичне релігієзнавство». Вип. 10. Острог, 2014. С. 54–61.

Коник О. О.

д.і.н., професор

Херсонський державний університет, м. Херсон

УДК 94(477.7):342.534«1907»

ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕПУТАТ ГРАФ ВОЛОДИМИР СТЕНБОК-ФЕРМОР У ДРУГІЙ ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ. 1907 РІК

Розглянуто особистість та політичну позицію депутата Державної думи російської імперії другого скликання від Херсонської губернії графа Володимира Васильовича Стенбок-Фермора. Відзначено його роль та способи участі в модернізаційних процесах у пізньоімперській Росії, як на провінційному, так і на загальнодержавному рівнях. Проаналізовано зміст його думських виступів та участь у роботі Думи в цілому. Зроблено висновок про співіснування в позиції херсонського депутата-землевласника загальноімперських цінностей та місцевого патріотизму.

Ключові слова: Дума, депутати, Херсонська губернія, модернізація

Революція 1905-1907 рр. стала потужним стимулом для запровадження змін у Російській імперії. Ці зміни в різні часи отримували різні оцінки. Вони залежали (й залежать) від багатьох чинників, основним з яких можна вважати політичний. Стосовно Думи – її називали хтось «баластом», хтось «п'ятим колесом до возу», а хтось гучним словом «парламент» – так чи так, зміни відбувалися. В теоретичному плані вони вписувалися в популярну не так давно концепцію демократичного транзиту.

Не в сенсі транзиту революції, про яку говорять переважно «експорт», а її наслідків. До таких можемо віднести й вимушену модернізацію багатьох сторін життя країни й суспільства.

Багатозначне поняття «модернізація», коли йдеться про суспільні процеси, входить і в коло інтересів українських гуманітаріїв, зокрема, істориків [1; 2]. Цей інтерес залишається, свідченням чого є й теперішня конференція в Херсоні.

Предмет повідомлення в широкому сенсі окреслений у заголовку. Конкретніше йтиметься про особистість графа Володимира Стенбок-Фермора, його шлях до Таврійського палацу, де засідала Державна дума та про його політичну позицію там. А вона проявлятиметься в усьому: з яких приводів і що говорив, які аргументи в своїх промовах використовував, які заяви підписував, проти чого (чи за що) виступав із думської кафедри.

Основним джерелом розкриття теми є офіційні стенографічні звіти, які свого часу були опубліковані канцелярією Державної думи, та супутні їм довідники з портретами й біографіями – як опубліковані на початку минулого століття, так і сучасні [3 - 6].

Про Володимира Стенбок-Фермора, як депутата від Херсонської губернії, нам уже доводилося писати [7], як і про його брата, також депутата Івана Стенбок-Фермора [8]. Згадують його й інші дослідники думської тематики – чи в додатках з характеристиками персонального складу депутатського корпусу, чи й при висвітленні думської роботи взагалі [9; 10]. Однак детального висвітлення діяльності депутата від Херсонської губернії Володимира Стенбок-Фермора в Державній думі другого скликання досі не було. Саме це й є метою пропонованої роботи.

Отже, на початку ХХ ст. люди, далекі від політики й генеалогії російських дворянських родів з великою географією землеволодіння, могли дізнатися з популярного кишенькового довідника авторства ліберального журналіста Мілана Бойовича, ким є депутат Державної думи другого скликання Володимир Стенбок-Фермор. Власник прізвища, зазначимо, не зовсім звичного як для уродженця херсонських степів. Дізнатися можна було небагато: граф Стенбок-Фермор Володимир Васильович, народився у 1866 р., правий, агроном 1-го розряду, крупний землевласник Херсонського повіту, містечка Троїцьке-Сажинове, освіта вища [5, с. 391]. Крім помилки в назві маєтку – треба Троїцьке-Сафонове, – усе інше правильно. Наголошуємо на назві маєтку, оскільки депутат Володимир Стенбок-Фермор не раз посилався на цю місцевість та її населення, як аргумент у публічній полеміці зі своїми політичними опонентами, про що буде сказано далі.

Родина прибалтійських дворян Стенбок-Ферморів (як і нащадків колишніх ординців – Сафонових, з якими породичалися Стенбок-Фермори) – може служити своєрідним уособленням «української» земельної аристократії, що до власне українства в сучасному його розумінні не мала жодного стосунку. Однак «родовий маєток» Троїцьке-Сафонове, за нинішнім адмінустоем республіки Україна – це населений пункт у

Казанківському районі Миколаївської області. Стенбок-Фермори мали землі і в інших регіонах Російської імперії. Маєток в одному з них, у Лахті під Петербургом, дозволив надати особливу послугу самодержавству: саме звідти було доставлено моноліт, що став основою під пам'ятник Петру Першому в Петербурзі, т.зв. Мідний вершник, установлений за часів Катерини II, зі знаменитим написом «Первому Вторая» [7, с. 294-295]. Треба думати, це, вкупі зі вдалою шлюбною стратегією, вельми сприяло розширенню земельних володінь однієї з гілок Стенбок-Ферморів – від прибалтійських боліт, багатих на каміння, до причорноморських чорноземів, плідних врожаями.

При тому, що через глибокі розбіжності в питанні про характер аграрних перетворень, а також із-за браку часу, ні Перша, ні Друга Дума не прийняли законодавчих рішень з аграрного питання [6, с. 9], саме це питання було ключовим світоглядним бар'єром, від якого залежали й інші питання політично-правового характеру. Отже, причорноморські ґрунти й право володіння ними (як і певні обов'язки, із цим пов'язані), – і стануть основним стрижнем політичної позиції графа Володимира Стенбок-Фермора в Державній думі другого скликання.

За досить нетривалий термін її роботи (з 20 лютого по 3 червня 1907 р.) херсонський депутат устиг виступити з двох важливих на той час питань – стосовно військово-польових судів та з аграрної проблеми, поговорити з більш дрібних приводів та підписати низку заяв. Зафіксована стенограмою й узята в цілому діяльність графа Володимира Стенбок-Фермора в Другій думі демонструє його досить цілісний світогляд і політичну позицію, що він її дотримувався у ще досить непевні для самодержавства й крупного землеволодіння часи.

На момент його виступу з аграрного питання 2 квітня 1907 р. обговорення цієї проблеми було в розпалі: вже 40 ораторів з 118 що записалися, й усі основні аргументи вже були висунуті. На думку Стенбок-Фермора, промовці намагалися не так уплинути на роботу аграрної комісії, як ознайомити країну з своїм баченням земельного питання. Він відзначив перебільшену пристрасність при обговоренні цього важливого питання, а що вирішувати його доводиться в революційний час, то закликав поставитися до нього з особливою обережністю й об'єктивністю, а не використовувати як знаряддя для підтримання революції.

Зазначимо від себе, що це останнє було типовим аргументом правих. Як і подальші судження, які приведемо тут у скороченому викладі, однак досить детально: надто вже колоритно висловлює херсонський депутат і свої думки, й уже почуте в залі.

Сербок-Фермор, стверджував на початку своєї промови, що темним людям штучно напустили туману. Бо в Думі малюються жахливі картини про правих, які зображуються жменькою прихильників віджилого бюрократичного ладу, це експлуататори, кріпосники й кровопивці, що оволоділи землею, віднявши її у селян. Самі не працюють, вони є паразитами, підтримуваними урядом, котрий опирається на багнети,

забирає в народі останню копійку, споює його й утягує в авантюри. Від закону залишається одна обкладинка. Уряд зруйнував усе, що було хорошого, натомість створив польові суди, каральні загони й організовані погроми. Народ цих жахів далі терпіти не в силах, вимагає землі і волі, «а не дасте», кажуть, «самі візьмемо». У нього знаходяться друзі, починається визвольний рух; народ струшує окупи й отримує можливість послати своїх обранців у парламент. У цьому парламенті більшістю є люди, яким інтереси народу дорожче власних інтересів. Тільки жменя правих, що боїться за долю своїх вовчих лігв, які ще не згоріли, сидять, поругані й опльовані, «противні, як гроби». Уся інша Дума зайнята вирішенням земельного питання, яке по суті зводиться до наступного. Чи роздати усю землю порівну (і кому), задарма чи за яку-небудь плату (і яку); чи тільки надати право відчуження землі у сусіда, паразита-поміщика, кинувши йому, аби він не здох, одну третину вартості землі. Яка б пропозиція не була прийнятою, у кожному разі настає рай земний. Сконфужений уряд відпадає, як наріст, що відгнив, пам'ять про поміщиків-дворян і крупних землевласників відійде в історію, країна стане процвітати й благоденствувати [3, стб. 1486-1487].

Після цього вельми жовчного іронічного огляду позиції лівих пропонує розібратися, як все є «насправді». Задає низку актуальних на той час запитань (чому після розпуску першої Думи не піднявся передбачуваний революційний ураган, чому народ залишився байдужим до Виборзької відозви й продовжує сплачувати податі й давати рекрутів тощо. Досить безжально згадує фіаско першої Думи – там «...також лунало гасло «землі і волі». «Без землі не повертайтеся», казали. І що ж? Повернулися» [3, стб. 1487]. Зрештою, задається питанням: «...Чому в минулому році в Херсонському повітовому земстві одинадцять гласних від селян, що належали до партії конституціоналістів-демократів, як один, відкинули пропозицію вітати Думу, пояснивши це тим, що Дума цілий місяць не приступала до плідної роботи. Чому?» [3, стб. 1478].

У цьому місці він звертається до місцевої й добре знаної ним ситуації у Херсонському повітовому земстві. Однак згадавши про селян-кадетів, та ще й у не найкращому для конституціоналістів-демократів світлі, переповнив чашу терпіння голови Думи, видного кадета Федора Головіна: той зупинив промовця, закликавши говорити по суті про земельне питання.

Зав'язалася коротка полеміка, характерна при виступах правих, що знаходилися тоді у явній меншості. Стенбок-Фермор відповів, мовляв, не може говорити через кожне слово: земельне питання та земельне питання, що є різні способи доказувати свою думку. Голова попросив не говорити з ним зухвало, доповідач заперечив саму можливість такої поведінки з його боку («Ніколи нікому я зухвалостей не говорю»), у залі тим часом почався шум і гвалт, стенограма фіксує «вигуки справа про «причіпки» до промовця» і т. ін. [3, стб. 1488]

Зрештою, промова продовжилася своєрідним спростуванням зображених вище «жахливих картин», одна з версій яких, треба думати, була створена самим промовцем. Тут власник маєтку Троїцьке-Сафонове

теж використовує власний, далеко непересічний досвід господарювання й, говорячи в сучасних термінах, соціальної політики. Дослівно це звучало так: «Ви спитаєте тут: чому праві тут в меншості? Та дуже просто. Варто обіцяти темному люду здобути землю і волю, й кандидат в Думу готовий. Ми, праві, цієї обіцянки не давали, але ми обіцяли вирішити земельне питання в всі господарсько-економічні питання раніше всяких інших. І нас у повітах вибирали селяни. В тому кутку в степу, де я живу й народився, я здійснив багато гріхів, в перший мій гріх полягає в тому, що я завжди з селянами жив мирно; другий мій гріх в тому, що віддавав частину свого маєтку в оренду за дешевими цінами й тільки безземельним, цілий район запобіг від погромів садиб і єврейських лавок і, отже, населення від репресій; грішний у тому, що з 1895 р. працюю в Херсонському земстві. Це земство покрило губернію густою мережею шкіл, лікарень, завело склади сільськогосподарських знарядь, показові поля, замостило багато під'їзних шляхів, лікує сотні тисяч людей. І хто ж сидить у цьому земстві? Ті ж дворяни й буржуазія, котрі своїх дітей у цих школах не вчать, в лікарнях не лікують, не їздять тими шляхами, котрі проходять місцевостями, де виключно володіння селян. От де ви й народ зустрічаєте тих паразитів, тих трутнів. От де ви бачите предводителів дворян, котрі за свою діяльність не отримують ні копійки. Ні, панове, ми високо тримаємо голову. Що б нам вартувало продати свої маєтки й жити спокійно де-небудь у місті чи на березі Середземного моря? Ні, ми кинули свою справу, близьких людей і прийшли сюди, тому що нас суди прислали, й слухаємо образи, лайку. Яке не важке, не безвідрадне наше становище, але ми не зійдемо з своїх місць ні тут, на там, на місцях. Нам тут кажуть, що нас сюди привела революція; неправда» [3, стб. 1488-1489].

Цікаво, що сюжет про школи, лікарні й добродійну діяльність графа мало не дослівно відтворено у вельми авторитетному сучасному довідковому виданні про депутатів [6, с. 589]. Тут хіба що можна повторити розхожу істину про те, що реклами забагато не буває, але з іншого боку, чому б і ні? Стосовно ж стилю полеміки ще можна зазначити таке.

Невідомо, звідки запозичив херсонський депутат знання хитросплетінь риторики, з Олександрівського лицю чи Петровської сільськогосподарської академії, але говорив по-своєму переконливо. Правда, фахівці могли б закинути йому логічну помилку(або свідому маніпуляцію), здавна відому як *argumentum ad auditorem*. Це коли диспутант звертається не до опонента, а до аудиторії, причому в даному випадку, виглядає так, не до вороже налаштованої до правих аудиторії в Таврійському палаці, а до своїх виборців.

Висловлене припущення до певної міри підтверджує й місце з іншого його виступу 13 березня 1907 р., з приводу відміни воєнно-польових судів. Володимир Стенбок-Фермор тоді сказав, прямо звертаючись до лівоцентристської більшості Думи: «Тут мені шикають, а там за тисячу шістсот верст мені будуть аплодувати. Я в цьому переконаний. І тільки до цих аплодисментів я буду прислуховуватися [3, стб. 505-506]. Йшлося про

аплодисменти у вищезгаданому «кутку в степу, де я живу й народився». У цьому фрагменті бринить певний місцевий патріотизм, якого, однак, аж ніяк не можна пов'язувати з українським питанням, хоча воно на той час вже було присутнім у політичній сфері імперії. Граф не залишає сумнівів щодо того, де був той «куток у степу»: «...у нас, **на півдні Росії**, у 1894 році десятина коштувала 100 р., і це приводило всіх у жах, а тепер ціна дійшла благополучно до 300 р., і господарства процвітають...» скаже він у своїй промові з аграрного питання [3, стб. 1490-1491]. Власне, очікувати іншого на той час підстав практично не було.

Стенбок-Фермор категорично не сприймав ідею примусового відчуження землі й узагалі у втручання держави в цю сферу, навіть як засіб заспокоєння ситуації, бо «...виходить так, що варто тільки гарненько вчинити неподобства – й отримаєш за це землю» [3, стб.1490]. «Нашою першою турботою – викладає конструктивну частину своєї програми херсонський землевласник – має бути влаштування широкого дешевого кредиту (для купівлі землі, влаштування господарства, гарантування від нещасних випадків), розширення прав органів місцевого самоврядування, усунення дефектів у питанні про шляхи сполучення, впорядкування постановки народної освіти в широкому сенсі і т.д. і т.п. <...> Більше всього мені діє на нерви (в оригіналі – «коробит», О.К.), коли земля віддається в руки невмілі. Мені кажуть: дайте землі, потім учіть, як з цієї землі здобути дохід. А я кажу: я навчу, як здобути з землі користь, і той, хто навчиться, сам здобуде собі землю, а мені залишиться тільки йому в цьому допомогти. Якщо ж дати раніше, він не захоче навчитися, оскільки знає, що завжди іще отримає» [3, стб.1491-1492].

Звичайно, зміст обох промов є ширшим, особливо з аграрного питання, – однак він чогось принципово нового не вносив. Голова Думи, Федір Головін, згадуючи про події в думському залі 2 й 5 квітня, напише: «Ці два засідання головним чином були присвячені дебатам з аграрного питання. Як і раніше, на трибуну піднімалися представники різних поглядів на аграрну реформу й полемізували один з одним, як і раніше ліві нападали на поміщиків дворян, на самодержавно-бюрократичний лад, говорили про історію землеволодіння мало не з часів Адама, як і раніше, праві огризалися й називали примусове відчуження земель грабежем на великій дорозі, вихваляли поведінку дворянства в часи реформи 19 лютого 1861 р., звинувачували лівих у підбурюванні селян до грабежів... [11, с. 144].

З цією оцінкою можна погодитися й сьогодні. До того ж, Головін знав ситуацію зсередини, тому не зовсім парламентський вислів «праві огризалися», мабуть, найбільш адекватний тому, що відбувалося в Другій думі. Після третьочервневого перевороту 1907 р. «огризатися», причому в незрівнянно гірших умовах, доведеться вже «лівим». Поки ж праві використовували надані наказом Думи (регламентом, за сучасними поняттями) можливості для оприлюднення своєї позиції. Головін намагався не втягувати себе в полеміку, на яку його часто провокували діячі типу Володимира Пуришкевича (останній був у цьому сенсі майстром своєї

справи – чого варта його поява у залі Думи з червоною гвоздиною, вставленою в застібку штанів у відповідь на першотравневі червоні гвоздики в петлицях соціал-демократів [9, с. 162]). Проте не оголосити про подану заяву, коли її підписали не менше тридцяти депутатів і не додати її до журналу (власне, розшифрованої стенограми) відповідного засідання Думи, коли вона була подана, він не міг. Відтак знаємо, які саме заяви правих у Другій думі підтримав херсонський депутат граф Володимир Стенбок-Фермор.

Це були заяви з приводу «прочитаного членом Державної Думи Алексинським витягу з іноземної газети» (додана до журналу 14-го засідання від 22 березня 1907 р. [3, стб. 981]); з протестом проти видалення з зали засідань депутата Пуришкевича (29 березня) [3, стб. 1376] та схожі за змістом заяви стосовно поведінки депутата Шульгіна (3 квітня) [3, стб. 1596] та усунення від зібрань Державної Думи (на час 15 засідань) Созоновського, Келеповського та Пуришкевича (10 травня) [4, стб. 449-450].

Зразок такої протестної творчості правих (найкоротший) подаємо нижче:

«Член Думи Алексинський у своїй промові сьогодні прочитав з кафедри слова іноземної газети, наступного змісту: «розпуск першої Державної Думи був актом віроломства». Головою Думи він зупинений не був. Частина членів Думи заявили, що це є образа Величності й вийшли з зали в вигляді протесту. Після цього голова заявив, що Алексинський тільки прочитав витяг із газети, а не піддавав її критиці. Ми, що підписалися нижче, вважаємо, що саме приведення цитати іноземної газети, що ображає нашого Государя, поглиблює (усугубляє) провину депутата Алексинського й голови Думи, й енергійно протестуємо проти перетворення Думи в арену обурливих нападок на священну особу Монарха. Просимо негайно цей протест оголосити в Думі. [3, стб. 983-984].

Пізніше виявиться, що «іноземна газета» – це закордонна версія журналу британських біржовиків «Економіст», видана в Петербурзі з дозволу цензурного комітету і т.п. – тобто праві використали її просто як привід для атаки на Думу та на її голову-кадета. [3, стб. 955; 11, с.135].

Пуришкевича й Шульгіна позбавляли слова та вилучали потім із зали засідань за публічні скандали з головою; перший пропонував неприйнятне, з точки зору голови й думської більшості вшанування пам'яті загиблих городових і т.п., другий висловлював сумнів, чи немає й тут у думській залі когось із «бомбою під пахвою». Созоновського, Келеповського та Пуришкевича (в публіцистиці їх зазвичай називають чорносотенцями) усунули від роботи Думи на 15 засідань за бурхливу та неадекватну реакцію на досить безневинні, здавалося б, слова депутата від Уфимської губернії, вчителя татарської школи Хасанова на одному з засідань про те, що «тепер наша країна є конституційною». У своїй заяві з цього приводу праві скажуть, що, за пасивності голови Думи, вони не могли не дати «гарячу відсіч у ту мить, коли член Думи монгольського походження став порочити

той історичний уклад Росії, котрий дав їй можливість зламати монгольське іго» [4, стб.447].

Аргументи й контраргументи з приводу цих вилучень і заяв (коротку їх суть праві сформулювали у запиті щодо Шульгіна, назвавши їх «актами партійної нетерпимості, насилля й деспотизму» з боку лівої більшості [3, стб. 1595-1596], не позбавлені свого інтересу, однак детальний аналіз тут може бути зайвим. Однак, підписуючи їх, Володимир Стенбок-Фермор таким чином послідовно декларував свою позицію.

Опозиційність його проявлялася і в більш дрібних процедурних питаннях. Він міг відмовитися від участі в процесі балотування, вимагати слова для пояснень тощо[3, стб.526, 981]. Правда, він погодився на участь у одній із комісій, але це була комісія суто гуманітарного характеру – з допомоги безробітним [3, стб.1270].

Підсумовуючи, можна сказати, що викладене в повідомленні допомагає сформулювати уявлення про одного з реальних провінційних діячів вимушеної модернізації Російської імперії, яким був граф Володимир Васильович Стенбок-Фермор, крупний землевласник з тодішньої Херсонської губернії. Він представляв праву сторону політичного спектру пізньоімперської Росії, був стійким прихильником приватної власності на землю. Водночас, до обрання в Думу був активним земським діячем у повіті й губернії та – разом із земством в губернії й особисто у своєму родовому маєтку Троїцьке-Сафонове – чимало зробив для формування нової на той час інфраструктури, і йому загалом було що сказати в залі Таврійського палацу. Був яскравим представником добре освіченої землевласницької верстви. У його промовах, попри відстоювання загальноімперських інтересів, було присутнім відчуття місцевого патріотизму.

Вивчення причин витоків такого патріотизму та долі «дворянських гнізд» у південноукраїнських степах в цілому може мати дослідницьку перспективу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шляхов О. Б. Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.) : монографія. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. 400 с.
2. Карліна О. Дослідницький потенціал теорії модернізації у вивченні історії Волині XIX ст. *Модернізаційні процеси на Волині в XIX- на початку XX століття*. Зб. наукових праць. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. С. 6-17.
3. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв второй. – СПб. : Гос. тип., 1907. Ч. I. 2344 стлб.
4. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв второй. СПб. : Гос. тип., 1907. Ч. II. 1610 стлб.

5. Члены Государственной думы : (портреты и биографии) : Второй созыв, 1907-1912 г. / Сост. М. М. Боиович. 2-е изд. Москва : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1907. XXXVIII. 519 с.
6. Государственная дума Российской империи : 1906 - 1917 : Энциклопедия. Москва : РОССПЭН, 2008. 735 с.
7. Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906-1917 рр.) : монографія. Дніпропетровськ : Герда, 2013. 454 с.
8. Коник О. О. Від аеронавтики до астронавтики : граф Стенбок-Фермор і витоки повітроплавання в Російській імперії. *Наукові читання «Дніпровська орбіта – 2010»* : зб. доп. Дніпропетровськ : НЦАОМ, 2010. С. 33-39.
9. Кирьянов И. К. Российские парламентарии начала XX века : новые политики в новом политическом пространстве : монография. Пермь : [Б. и.], 2006. 368 с.
10. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906-1917) : монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.
11. Воспоминания Ф. А. Головина о II Государственной думе. *Исторический архив*. 1959. № 5 (сентябрь-октябрь). С. 136-165.

Кузовова Н.М.

к.і.н., доцент

Херсонський державний університет, м. Херсон

УДК [94 (477.72):352.07:314.08:388]"1932/33"

МІСТА ХЕРСОНЩИНИ – ЖЕРТВИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ

У статті розглядається становище міст Херсона, Генічеська та Каховки під час Голодомору 1932-1933 років. Увага приділяється передумовам, причинам та обставинам, що привели до масової загибелі містян від голоду. Робиться спроба обрахувати втрати внаслідок смерті від голоду жителів Херсона. Визначаються соціальні та демографічні наслідки Голодомору для міст на прикладі Херсона.

Ключові слова: Голодомор, демографія, Херсонщина, Херсон, Генічеськ, Каховка, Одеса.

Дослідники Голодомору 1932-1933 років в Україні акцентують увагу на значній кількості жертв серед сільського населення, котре загинуло внаслідок радянського геноциду. Проте багато міст України, зокрема – Херсон, також стали його жертвами. Які причини привели до смерті від голоду містян і чи всі категорії міських жителів голодували?

Щодо передумов Голодомору, треба зазначити, що в листопаді 1932 року урядом СРСР було ухвалено рішення припинити централізоване

постачання українських міст, як покарання за невиконання хлібозаготівель республікою. Саме на міста був покладений обов'язок створити «буксирні бригади» та силовими методами змусити селян здати хліб державі. На думку Й.Сталіна, пролетаріат та місцеве партійне керівництво України не тільки не виявили завзяття в покладеній на них функції «перевиховання» селянства, але й злочинно потурали куркульству в зриві хлібозаготівель. Тобто штучний характер голоду не викликає сумнівів – Херсон було покарано як українське місто.

Якщо в серпні 1932 року в Херсоні не вистачало хліба, а випікання 55-35 т хліба не забезпечувало нормального функціонування хлібозаводу, на середину січня 1933 року Херсоноблпостач замість 15 т. добової потреби (за скороченими нормами зими) відпускав для м. Херсона лише 5,5 т. хліба. Тобто відпуск хліба для міста за період з літа 1932 року до зими 1933 року скоротився в 10 разів [9, арк. 7]. Дарма Херсонська міська рада профспілок обурювалась бездіяльністю заготівельних організацій щодо відсутність будь-яких заготівель продуктів у Херсонському районі, постачання робітників міста продуктами харчування було припинене [10, арк. 54].

Херсонська міськпромрада неодноразово зверталась до своїх колег в Білорусі та Росії посприяти в заготівлі хоч якихось продуктів. У листі Херсонської міськпрофради до Смоленської облпрофради про сприяння у заготівлі сільгосппродуктів для забезпечення підприємств Херсона йдеться про відсутність у найближчих районах до м. Херсона сільгосппродуктів для робітничого постачання, особливо картоплі. У доповідній записці Херсонської міськпрофради Одеській облпрофраді про відведення районів для заготівлі картоплі й пізніх овочів та надання кредитів на заготівлю й засолку овочів для м. Херсона описується надзвичайно скрутне становище робітничого постачання картоплею та овочами у 1932 р. та навесні 1933 р., затримку Держбанком надання потрібних кредитів для проведення заготівлі продуктів[9, арк. 19, 45].

Особливо складна ситуація склалась навколо забезпечення освітніх закладів. У міст Херсонщини не було достатньо власних фінансів, щоб самостійно робити закупівлі продуктів. Та й самих продуктів у вільному продажу не було. 27 лютого 1933 року міською владою констатується відсутність організованого припливу на херсонські ринки сільськогосподарської продукції колгоспів і приватних осіб [9, арк. 34]. Якість наявних товарів була дуже низькою: відмічається різке погіршення якості продовольчого зерна, котре надходило «в умовах запеклої класової боротьби через супротив куркулів». Насправді місту збували неякісне зерно, непридатне для експорту, як-то поставлене із с. Львово, зіпсоване ще в силосах управління Заготзерно [12, арк. 14].

У зв'язку із голодом у місті зростало напруження стосунків між робітниками підприємств та адміністрацією. «Чому немає хліба для робітників, а для керівників є? Чому робітників Центру забезпечують краще, ніж нас?» – запитували на кущовій конференції безпартійних робітників спілок швейників та шкіряників замість обговорення

пропонованих матеріалів об'єднаного пленуму ЦК та ЦК КП(б)У. Тема закритих розподільників продуктів – одна з найганебніших сторінок життя міста, була актуальною протягом усього існування радянської влади, але набула особливо огидного змісту в часи Голодомору. Керівними членами партії міст практикувались «самопостачання» з «підшефних господарств» [14, арк. 74, 74 зв.].

У листах від 27 лютого 1933 року голови Херсонської міськпрофради голові Одеської облпрофради про незадовільний стан робітничого постачання та громадського харчування у м. Херсон йдеться про зняття з постачання хлібом ряду підприємств міста (майстерні Трактороцентру, кондитерська та макаронна фабрики, консервні заводи, хлібозавод, млин, комишитовий завод). Основна тема дня – «хліб». У їдальнях – відсутність продуктів, їжа: «жижиця – суміш води з капустою». У другому листі сповіщається про погіршення загального стану: 400 зареєстрованих випадків набряків серед робітників, що є наслідком недостатньої кількості білків у харчуванні, зафіксовано 10 смертей та 2 самогубства безробітних [15, арк. 15-19, 81, 81 зв.].

Смерть від голоду прийшла в Херсон одночасно із приходом у сільську місцевість. У звіті про виконання виробничо-оперативного плану лікувальними установами Херсонської інспектури здоровохорони за I квартал 1933 року, розділах «Нарлікарня № 1», «Нарлікарня № 2» йдеться про те, що з кінця січня початку лютого «кількість госпіталізованих дистрофіків різко піднялась», їх приводили прямо з вулиць, гуртожитків, більшість з них перебувала у тяжкому стані і через 2-3 дні помирала. Протягом кварталу відділення офтальмологічне, вушне, неврологічне тощо перетворені у відділення виключно для хворих дистрофіків, розміщених у 2-х корпусах, де число ліжок подвоєно [12, арк. 212-214].

На кінець березня – на початок травня голод в Херсоні набув страшних масштабів. Міська влада досі не віднайшла можливостей закупати продукти. Одеське керівництво в березні мало виділяти на всі міста області: Одесу, Миколаїв, Зінов'євськ та Херсон 100 т борошна щоденно (Херсону з того належало б 7 т на день). З цієї кількості 80 т мали постачатись централізовано, а 20 т – мірчуком. Проте керівництво республіки скоротило централізовані норми постачання, а мірчука по факту виходило набагато менше. Дефіцит муки було вирішено покрити з «сільського фонду», а тим часом послати делегацію до столиці республіки негайно виправити катастрофічну ситуацію [2, арк. 86, 86, зв.].

До того моменту представники херсонської міської влади неодноразово зверталась до обласного керівництва в Одесу. Вони просили, попереджали й, навіть, погрожували. Йшлося про відсутність фінансування та постачання продуктової бази для харчування 25 тис. чол. на квітень, забезпечення Облкоопхарчоторгом нарядів лише на 3-5% від потреби. Через те міськрада попередила, що більша частина їдалень найближчим часом припинить роботу, що, в свою чергу, може викликати небажані наслідки, тобто заворушення серед робітників [9, арк. 77]. Прецеденти

страйків вже мали місце в Україні. «Малопромислового» (III категорії) Херсону годі було чекати допомоги, але й втрачати було вже нічого.

Та цього разу звернення не залишилось без уваги. На жаль, уваги ГПУ. В таємному спецповідомленні заступника начальника Одеського обласного відділу ГПУ Камінського голові Одеської обласної КК РСІ Конику «Про випадки опухання робітників від недоїдання в місті Херсоні» від 15 березня 1933 року говориться про випадки опухання та значне збільшення числа захворювань на дистрофією в контексті розслідування заворушень серед робітників.

За цими даними на 10 березня 1933 року по Херсону зареєстровано до 400 випадків опухання від недоїдання, причому найбільше випадків опухання – серед робітників заводу ім. Петровського, Консервстрою, робітників-будівельників та Обозного заводу. «На 1 січня цього року тільки по заводу «Петровського» було зареєстровано 103 випадки опухання. Кількість випадків опухання від недоїдання особливо збільшилися за останню декаду лютого місяця, що видно хоча б з того, що на 21 лютого цього року число робочих з явищем опухання досягло лише 25 випадків». Причому більшість робітників виявились кваліфікованими, з окладом від 275 до 100 карбованців на місяць. Головними причинами голоду названі затримка заробітної платні, брак продуктів у столовій та пайків для робітників, внаслідок відсутності централізованого постачання та власних коштів на закупівлю в міській владі.

Настрої робітників відображені у висловлюваннях, які з обуренням обговорювали партійні чиновники на своїх зборах: «... Подивіться на наших робітників – у більшості пухкі очі та обличчя, коли ж звернуть увагу на робочих нашого заводу?...» «... Поки існує радянська влада, весь робітничий клас може розраховувати тільки на голодування ...» «... Робочий пухне з голоду. Не було ще в історії випадку, щоб було більше померлих, ніж новонароджених, а за першу п'ятирічку ми це маємо ...» [3, арк. 26-28]. Але, подібно до селян, робітникам про голод говорити було також не вільно. У слідчій справі В.П.Захарова, заарештованого Херсонським міським відділом ДПУ, як обтяжуюча обставина, зазначено, що він висловлював невдоволення станом продовольчого забезпечення робітників Херсонської залізничної станції («пухнемо з голоду») [24, арк. 10].

Водночас харчування робітників заводу ім. Петровського в столовій мали «покращити» за рахунок мозкових кісток (2 пудів щоденно) з Херсонської консервної фабрики, що, до речі, працювала та переробляла м'ясо, зібране з голодуючої Херсонщини у вигляді м'ясоподатку для експорту в промислові райони Росії та за кордон, протягом усього періоду голоду [13, арк. 191; 16, арк. 2].

Місто отримало централізовано незначну продовольчу допомогу, яка швидко розтанула: ще 27 березня міськпромрада клопочеться про хлібні картки по 200 г хліба для 350 безробітних, що вмирили від голоду (забезпечили лише картки для 25 осіб), а вже 15 квітня Херсонський трест громадського харчування пропонує негайно (протягом 3-х днів)

переглянути контингент населення, що харчується централізовано і зняти із забезпечення харчуванням всіх утриманців, тобто сім'ї робітників [9, арк. 86, 117, 168-169, 183-185; 18, арк. 77].

На обслуговуванні Херсонського тресту громадського харчування на той час знаходилось 17 тис. робітників і студентів у 34 їдальнях тресту. Але трест з зими 1933 року не мав ні коштів, ні кредитів для проведення заготівлі. Приміські господарства не дали очікуваного надходження овочів. Через брак коштів повністю припинилось постачання продукції від місцевих підприємств: рибтресту, консервного заводу, кондитерської фабрики ім. Войкова. Як і раніше не здійснювалось централізоване постачання крупами, жирами, борошном.

Рятуючись з сіл, охоплених голодом, Херсон заповнюють безпритульні діти, які прибувають звідусіль. Міська влада безнадійно клопочеться перед Одеським облвиконкомом щодо асигнування коштів для відкриття нових дитячих закладів [13, арк. 165, 169, 172, 174-177, 189].

У березні 1933 року в Херсоні зростає чисельність підкидьків, безпритульних дітей, юнацтва (17-20 років) із сіл Херсонського та інших районів. Херсонська міськпромрада вирішує виділити приміщення для гуртожитку підлітків, поширити мережу дитбудинків, дитсадків, «встановити норму відпуску хліба – 200 г», але через продовольчу кризу в місті подібну норму не могли забезпечити навіть наявним вихованцям.

Коштів не вистачає в цілому, навіть для забезпечення тих хворих, які вже знаходились на лікування від дистрофії, безбілкового набряку, відзначається жахливий стан у лікарні, де хворі на дистрофію «лежать на підлозі, бо немає достатньої кількості ліжок» [17, арк. 12, 14-15, 20, 24-25].

Ще одна категорія, яка мала отримувати хліб централізовано – в'язні. У Херсоні та районних центрах зафіксована масова смерть від голоду в'язнів тюрем і колоній [23, арк. 79, 106, 107, 165]. Таким чином, ув'язнення в 1932-1933 роках можна прирівнювати до смертної кари: ніхто не гарантував, що заарештований дочекається суду чи дістанеться живим до місця покарання. Нелюдське ставлення до в'язнів: утримання в тісних приміщеннях, відсутність харчування, – засвідчені родичами жертв, навіть першим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У М.Хатаєвичем, щоправда останній, згадуючи про тіснью камер, висловлює занепокоєння лише тим, що у в'язницях може не вистачити місцям справжнім ворогам радянської влади. В трудових колоніях ситуація була не кращою – масова смерть від голоду, примусова праця. Так утриманці Херсонської сільгоспколонії ім. Полякова мали забезпечити запроєктований Наркомземом експорт огірків (187 т) [13, арк. 204-210], але у зв'язку із високою смертністю в'язнів Херсонський консервний комбінат залишився без продуктів на переробку.

У травні ситуація з харчуванням дитсадків, безробітних, хворих у лікарні загострюється: на все про все у міськради лише 8 тис. крб. Травневі свята Херсон зустрів у нічних чергах за цвілим печивом у «святкових» пайках. Констатується відсутність жирів, риби, м'яса, овочів, недостатня

кількість цукру, крупи для забезпечення громадського харчування. Зупиняється консервний завод. Зняття з роботи та передачу матеріалів у ДПУ на відповідальних осіб закритого робкоопу заводу ім. Петровського, Херсонторгу за неподобства при видачі святкових пайків було лише черговою спробою покласти на когось провину [9, арк. 86, 117, 168-169, 183-185; 18, арк. 77]. Хоча редакція газети «Наддніпрянська правда» опублікувала статтю «Знову черги по хліб» (у статті йшлося про цілоденні черги біля розподільників хліба в Херсоні, починаючи з другої половини травня), міськпрофрада пояснює цю ситуацію реорганізацією мережі та перереєстрацією пайовиків, прагненням людей одержати хліб авансом, редакцію сповіщають про звільнення з посади одного із завідувачів розподільником [9, арк. 348-349], – правду не наважуються говорити навіть у закритому листуванні між однопартійцями.

За умови критичного становища із продовольством у червні – липні 1933 року для розподілу мізерної кількості додаткових пайків, призначених робітникам, хворим на дистрофію (безбілковий набряк), було вирішено зробити їх відбір з числа ослаблених, кволих, кращих робітників, ударників, старих кадровиків, багатосімейних, проте хліб закінчився ще у травні. Із заяви голови групкому профспілки деревообробників до Херсонської міськпрофради про надання йому картки на спецпайок, де зазначається: «Я форменно голодую» стає зрозуміло, що ситуація з харчуванням робітників й у липні продовжує бути нерегульованою [9, арк. 418].

У червні 1933 року дитячі установи залишилися без хліба, у зв'язку із заборгованістю оплати за отриману в попередні місяці продукцію [19, арк. 659, 742], внаслідок – спостерігається висока смертність дітей від дистрофії в Будинку малятка [7, арк. 17, 19].

Як вже зазначалось, не всі категорії міського населення зазнали голоду. Із матеріалів слідчої справи Орловського В.В., мешканця с. Красного, заарештованого Скадовським райвідділом ДПУ, впливає не вельми приємний образ партійного чиновника, особливо на фоні загального голоду. Орловський був заарештований та засуджений до трьох років концтаборів за антирадянську агітацію, зокрема, за слова про те, що селянки на ґрунті голоду «пачками тікають» до міста і наймаються в прислуги до «баринь» – дружин комуністів та відповідальних робітників [25, арк. 16, 17].

У Генічеську, як і в Херсоні, протягом весни-літа 1933 року констатується зростання кількості безпритульних дітей. Влада в службовому листуванні не приховує причину такого явища – голод у селах. Діти ловили бичків у морі, крали на базарі, їх хапали на вулиці та поміщали в розподільник, звідки ті намагались утекти за найменшої нагоди – заклад не забезпечувався харчуванням. В дитячому будинку не вистачало персоналу – робітники і службовці масово звільнялись з державних органів через непостачання хлібом [4, арк. 63, 64]. Населення міста відкрито звинувачувало владу в улаштуванні голоду. Для того, щоб очистити

Генічеськ від безпритульних, їх було вирішено вивезти у колгоспи для примусової праці [5, арк. 19-22].

Не краще склалася ситуація в Каховці. На прохання членів міських артільей забезпечити їх продуктами харчування в липні 1933 року, Херсонська міжрайонна багатопромспілка пропонує вишукувати власні харчові резерви [20, арк. 36, 36 зв.]. У матеріалах Каховського міського парткому згадується факт подання в газету замітки про голодування робітників, за яким прослідували репресії за розголошення інформації про «продовольчі труднощі» [6, арк. 8-14].

Влітку-восени 1933 року не отримували пайки працівники морського порту, пожежники та вчені [21, арк. 106; 18, арк. 176, 193; 8, арк. 9, 9 зв.]. Відсутність пайка означала голод – ціни на ринку перевищували будь-які показники попередніх років і становили 10 – 15 – 30 крб. за буханку хліба.

Дійшло до того, що 100 осіб залізничників напали на самодіяльні городи із зеленими кабаками та баштаном, що належали заводу ім. Петровського, бригадир залізничників, «озброєний палицею, своїми махновськими діями» спричинив бійку залізничників з петровцями [18, арк. 187, 192].

У жовтні 1933 року ситуація з пайками покращується, але не для всіх – так, посилене харчування отримували службовці та робітники Укрзаготскот»: робітникам та ІТР – 800 г на добу, службовцям – 600 г, утриманцям – 400 г. [22, арк. 42]. На відміну від звичайних робітників, норми постачання яких у жовтні 1933 року зросли тільки до 200 г. [19, арк. 101]. Також з вересня 1933 року існував окремий закритий розподільник пайків сільгосппродуктів для працівників апарату та завідуючих магазинами Херсонторгу [27, арк. 192-195].

На підставі довідки начальника сектора населення і охорони здоров'я ЦУНГО Держплану СРСР С. Каплуна за підсумками природного руху населення за 1933 року від 31 березня 1934 р., було обраховано кількість мешканців Херсона, котрі стали жертвами голоду, так звана «надприродна смертність» – майже 9 тисяч осіб (загальна кількість смертей – близько 13,5 тисяч за 1932-1933 роки). Це дуже велика цифра по відношенню до загальної кількості жителів міста, проте якщо б не записка С.Каплуна, вона могла залишитись непоміченою через швидкі темпи урбанізації, що мали місце в Україні через голод та загальну економічну непривабливість життя на селі. Адже кількість населення Херсона з 1926 по 1939 рік зросла на 126%: з 58801 до 96987 осіб. Треба зауважити, що це зростання відбулося за рахунок урбанізаційних процесів – трудової міграції. Серед міст СРСР, що найбільше постраждали від голоду, а це українські міста: Житомир, Бердичів, Кременчук, Вінниця, Полтава, Зінов'євськ (сучасний Кропивницький) і Херсон. В свою чергу Зінов'євськ Полтава, Херсон, Житомир, Миколаїв та Кременчук показали катастрофічне зменшення народжуваності в 1933 році [1, 594-601].

Таким чином, втрата статусу окружного центру негативно вплинула на рівень життя Херсона. Незважаючи на стрімку урбанізацію та постійний приток населення, місто не було готове забезпечити належні умови життя і праці. Особливо це виявилось в умовах Голодомору 1932-1933 років, коли Херсон опинився в числі найбільш постраждалих міст України, з надвисокою смертністю та стрімким падінням народжуваності. Існування закритих розподільників дозволяло міській владі імітувати боротьбу з голодом, перекладаючи свої проблеми на плечі сільських мешканців Херсонського району та підбурюючи робітників до конфліктів з селянами. Збільшення чисельності населення відбувалось виключно за рахунок прийшлих робітників та суттєво змінювало соціальне та національне обличчя міста.

Список джерел та літератури

1. Голод в СССР 1929-1934. Том 3. Лето 1933 - 1934 гг. Москва: МФД, 2011. С. 594-601.
2. Державний архів Одеської області. Ф.П-11 Одеський обласний комітет (1932-1952 – КП(б)У, 1953-1973 – КПУ), оп. 21, спр. 1.
3. Державний архів Одеської області. Ф.Р-710 Одеська обласна контрольна комісія та робітничо-селянська інспекція, оп. 2, спр. 2 Інформації, повідомлення про випадки людоїдства в селах Одеської області, про виснаження робітників на підприємствах м. Херсон, 02.03. – 28.10.1933.
4. Державний архів Херсонської області. Ф.П-116 Генічеський районний комітет КП(б) України, 1924-1941, 1943-1991, оп. 1, спр. 124 Листи вищестоящих партійних органів з питань сільського господарства.
5. Державний архів Херсонської області. Ф.П-116 Генічеський районний комітет КП(б) України; 1924-1941, 1943-1991, оп. 1, спр. 141 Спецповідомлення органів ДПУ в РКК-РКІ, 11.04 – 31.12.1933.
6. Державний архів Херсонської області. Ф.П-134 Каховський міський комітет Компартії України, 1932-1941, 1943-1962, 1965-1991, оп. 1, спр. 2 Протоколи засідань районної комісії з чистки партії, 10.08. – 30.09.1933.
7. Державний архів Херсонської області. Ф.П-185 Херсонський міський комітет Компартії України, 1932-1941, 1944-1991, оп. 1, спр. 63 Протоколи засідань осередкової комісії з чистки партії міського відділу охорони здоров'я, 27.08. – 05.11.1933.
8. Державний архів Херсонської області. Ф.П-185 Херсонський міський комітет Компартії України, 1932-1941, 1944-1991, оп. 1, спр. 71 Протоколи засідань міської та осередкової комісії з чистки партії осередку «Комунтранс», 17-22.09.1933.
9. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1005 Херсонська міська рада профспілок, 1929-1937, оп. 1, спр. 165 Постанови президії Херсонської міськпрофради про постачання вчителів, перевірку

контингенту м. Херсон, стан підприємств та установ; доповідь про розвиток радянської торгівлі, перспективи робітничого постачання, списки робітників головних підприємств м. Херсона, 22.05.1932 – 11.12.1933.

10. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1005 Херсонська міська рада профспілок, 1929-1937, оп. 1, спр. 140 Постанови робітничо-селянської інспекції про стан роботи Херсонського товариства «Друзі дітей». Протоколи засідань профспілок хлібозаводу, громадського харчування, пивзаводу про хлібозаготівельну кампанію, постанову уряду про прогули, 19.11.1932 – 22.12.1933.
11. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1005 Херсонська міська рада профспілок, 1929-1937, оп. 1, спр. 78 Постанови міськради та листування з сільськими радами про заготовку сільськогосподарських продуктів; місячні звіти колгоспів Широкобалківської сільради про стан тваринництва, 03.02. – 03.11.1933.
12. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1005 Херсонська міська рада профспілок, 1929-1937, оп. 1, спр. 288 Протоколи засідань та загальних зборів заводських комітетів, бригад, бюро інженерно-технічних робітників; звіти і зведення про перевірки виконання колективних договорів, угода про соцзмагання між Херсонською та Миколаївською міськпрофспілками, 10.01. – 21.05.1933.
13. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1005 Херсонська міська рада профспілок, 1929-1937, оп. 1, спр. 274 Постанови президії Херсонської міськпрофради про заходи щодо поліпшення комсомольської роботи на селі, хід сіву та результати перевірки стану озимини. Протоколи засідань бюро Херсонського міськкому КП(б)У про незадовільний стан робітничих їдалень заводу ім. Петровського, роботу радгоспу «Городній велетень», 8. 14.01. – 22.06.1933.
14. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1005 Херсонська міська рада профспілок, 1929-1937, оп. 1, спр. 156 Постанови президії облпрофради, секретаріату міськпрофради про підготовку до I з'їзду колгоспників-ударників, про перегляд норм, оздоровчу кампанію дітей. Протоколи засідань облпрофради про виконання фінансового плану та паспортизації населення м. Херсона, 08.04.1932 – 26.12.1933.
15. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1005 Херсонська міська рада профспілок, 1929-1937, оп. 1, спр. 265 Постанови колегії Наркомзему СРСР про оплату праці робітникам заводів сільськогосподарського машинобудування, задіяних у збиральній кампанії; рішення загальних зборів робітників заводу ім. Петровського про роботу у підшефних селах, 09.01. – 31.12.1933.
16. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1005 Херсонська міська рада профспілок, 1929-1937, оп. 1, спр. 148 Постанови президії робітничо-селянської інспекції, положення, наказ Херсонського робкоопу, акти обстеження та звіти про роботу підприємств

- громадського харчування, конкурс на краще проведення весняного засіву у приміських господарствах, 14.05.1932 – 05.01.1934.
17. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1005 Херсонська міська рада профспілок, 1929-1937, оп. 1, спр. 259 Постанова Всеукраїнської ради профспілок робітників радгоспів про стан радгоспу «Городній велетень». Протоколи засідань Херсонської міськпрофради про роботу комишитового заводу, театру, радіогазети. Акт обстеження інтерклубу, 09.01. – 19.10.1933.
 18. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1005 Херсонська міська рада профспілок, 1929-1937, оп. 1, спр. 192 Протоколи засідань президії Одеської облпрофради, Херсонської міськпрофради про підготовку весняного посіву у приміських господарствах, заготівлю овочів, стан збиральної кампанії. Плани проведення укладання колективного договору, 15.02.1932 – 01.10.1933.
 19. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1033 Херсонський хлібокомбінат, 1931-1938, 1944-1968, оп. 1, спр. 3 Накази Наркомата постачання УСРР, постанови Херсонської міської ради, протоколи нарад при відділі постачання та листування з установами, організаціями з виробничо-господарських питань, 21.08.1932 – 15.12.1933 Лист Херсонського хлібозавода дирекції Херсонторгу про постачання хлібом дитячих установ, 28.06.1933.
 20. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1042 Херсонська міжрайонна багатопромислова спілка виробництв і трудових колективів, 1930-1938, оп. 1, спр. 56 Протоколи загальних зборів артілей, 28.12.1932 – 28.06.1933.
 21. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1049 Херсонський закритий робітничий кооператив робітників морського порту, 1932-1934, оп. 1, спр. 10 Листування з центральними, республіканськими, обласними і місцевими організаціями з питань постачання робітників. Акти обстеження роботи ЗРК. Протоколи засідань правління ЗРК, 02.06.1933 – 17.09.1933.
 22. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1085 Херсонська міжрайонна контора Всеукраїнського об'єднання «Укрзаготскот», 1931-1933, оп. 1, спр.2 Постанови Президії ЦВК, ВКП(б) і колегії Наркоматів РКІ СРСР і постачання; накази обласної контори «Облзаготскот» і листування з нею про заготівлю м'яса, забезпечення худоби кормами, розбазарювання м'ясопродуктів. 25.12.1932 – 28.12.1933.
 23. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-171 Виконавчий комітет сільської ради с. Станіслав Херсонського району, 1920-1926, 1944-1972, оп. 1, спр. 95 Постанови наркомату землеробства УСРР, президії Херсонської міської ради та листування про застосування репресій до куркульських господарств, проведення хлібозаготівельної кампанії, 10.01.1933 – 24.12.1933. Повідомлення, надіслані до Станіславської

- сільради, про смерть від дистрофії жителів с. Станіслав, що відбували покарання у Херсонській виправно-трудої колонії.
24. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4033 Управління Служби безпеки України по Херсонській області, 1919-1999, оп. 8, спр. 8. Слідча справа В.П.Захарова, заарештованого Херсонським міським відділом ДПУ, 25.03.1933 – 15.08.1996.
 25. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4033 Управління Служби безпеки України по Херсонській області, 1919-1999, оп. 7, спр. 595 Слідча справа Орловського В.В., мешканця с. Красного, заарештованого Скадовським райвідділом ДПУ.
 26. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-501 Херсонський міський харчоторг (Херсонторг), 1928-1938, 1944-1960, оп. 1, спр. 20 Постанови Одеського облвиконкому та обкому КП(б)У, накази Херсонторгу та листування з Головторгом при забезпечення товарообігу, підвищення цін на тару, колгоспну торгівлю тощо, березень 1933 – серпень 1934.
 27. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-501 Херсонський міський харчоторг (Херсонторг), 1928-1938, 1944-1960, оп. 1, спр. 20. Постанови Одеського облвиконкому та обкому КП(б)У, накази Херсонторгу та листування з Головторгом при забезпечення товарообігу, підвищення цін на тару, колгоспну торгівлю тощо, березень 1933 – серпень 1934.

Музичко О.Є.

к.і.н, доцент

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, м. Одеса

УДК 786.8+ 78.071.4

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ЯК СКЛАДОВА РОДИННИХ ТРАДИЦІЙ У СЕРЕДОВИЩІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ ДОБИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Метою цієї статті є дослідження студіювання історії як родинної традиції серед інтелігенції Південної України доби модернізації. Джерелами дослідження є актові та нарративні матеріали. Зроблено висновок, що численні приклади існування родинних традицій та родинної співпраці на нині історичних студій засвідчили зростання ваги інтелектуальних знань, ролі інтелігенції, що й було головним потенціалом модернізаційних процесів.

Ключові слова: історіографія, модернізація, родини, емансипація, Новоросійський університет, просопографія

Активна фаза модернізації пізньої Російської імперії вплинула на усі галузі життя її населення. Однією з рис модернізації, що ґрунтувалася на попередніх практиках та традиціях, був потяг до просвітництва, освіти, науки, залучення дедалі ширших кіл суспільства. Надважливе значення у цьому процесі мало функціонування університетів та спеціальних навчальних наукових закладів, мережі товариств, кількість яких постійно зростала. Показником зростання ваги знання та освіти було поширення наукових традицій серед родин, формування «наукових династій», генерацій, тенденція, що намілилася ще у попередній, домодернізаційний період.

Метою цієї статті є дослідження вказаних тенденцій за допомогою просопографічного підходу на прикладі студіювання історії як родинної традиції серед південноукраїнської інтелігенції доби модернізації. Джерелами нашого дослідження є актові та наративні матеріали. Передусім, йдеться про особові справи, матеріали діловодства, науковців з тривалий час єдиного на території Південної України Новоросійського університету (далі – НУ), праці істориків. Зазначена тема частково розглядалася в історіографії [1, арк. 143-174; 2]. Є й спроба використання узагальненого підходу, що викликає в нас низку заперечень [3]. Сприйняття автором дефініцій «історик», «родини істориків» є досить заплутаними і часто підмінюються начебто суголосними, але далеко не тотожними поняттями «науковці», «гуманітарії», «рід», «родина». Найбільшу плутанину вносить неокресленість поняття історик. Автор заявив про своє прагнення охопити родини «професійних істориків», але нижче фігурує обмаль таких осіб, тобто тих що отримали суто історичну освіту, для яких історія була їх основним фахом, галуззю діяльності. До кола істориків зараховано Ю. Трачевську та А.С. Бориневича (він та його донька названі «родиною гуманітаріїв», попри те, що А.С. Бориневич був статистиком). Незрозумілим є поєднання у «родину істориків» власне історика М.Г. Попруженка та його батька, математика, Георгія. Часто не ясно, чи йдеться про родину істориків чи «наукову родину», тобто родину, чи то пак династію, в якій біли присутні науковці в принципі. При тому зігноровано інші, більш логічні, випадки родин істориків. Непереконливим є бажання автора замінити поняття «наукова династія» поняттям «наукова родина», чи навіть «клани», що згадані хаотично. Членами родин названі дяді та тітки, брати та сестри, поєднано у «наукові родини» досить далеких одного від одного осіб.

Для нас є принципово важливими поняття «родинні традиції» та «історичні студії». Таким чином, нами охоплено коло тих, хто не будучи істориком за фахом, студіював історичні питання та публікував відповідні тексти. Отже, так чи інакше, ці особи зробили внесок у розгортання історичних студій. Йдеться як про осіб, що працювали в різні часи на історичній ниві, так і тих, хто працювали одночасно. Іноді, джерела дозволяють розкрити взаємодопомогу, співпрацю, інтелектуальну спадкоємність між цими особами.

Південь був місцем наукової роботи науковців-родичів, що представляли протилежні наукові спеціальності: великий хірург М.І. Пирогов та його син, антикозновець, Володимир; брати Ляпунови – філолог Борис та математик Олександр та ін. Ще один феномен, який, щоправда, мав тільки опосередкований вплив на південноукраїнський історіографічний процес: низка осіб були родичами істориків з інших регіонів та країн. Наприклад, йдеться про сина священника-історика зі Смоленщини М.М. Мурзакевича; сина професора історії літератури університету Св. Володимира І.А. Линниченко. Братом О.С. Грушевського, доцента, який вперше прочитав лекції з історії України українською мовою в Одеському університеті, був великий історик М.С. Грушевський, С.П. Шелухина – чернігівський історик А.П. Шелухин, Арсенія Лебединцева – київський священник та історик, видавець «Київської старовини» Ф.Г. Лебединцев. Керченський історик В.В. Шкорпіл співпрацював зі своїм братом, болгарським археологом К.В. Шкорпілом.

Головним генератором традицій студіювання історії був НУ. Головним чином йдеться про приклади родин Смірнових, Загоровських, Мочульських, Істріних, Алмазових, Фармаковських, Флоровських. Михайло Павлович Смірнов (1833 – 1877) викладав історію у Рішельєвському лицейі та НУ, був автором робіт з історії середньовічної України та Польщі, деканом історико-філологічного факультету. Абсолютно не ідентифікований в історіографії факт, який нами встановлено вперше: його сином був професор кафедри римського права НУ Костянтин Михайлович Смірнов (1864 – 1938) [4, арк. 133]. Інтереси сина та батька не збігалися безпосередньо. Але дисертація К.М. Смірнова була присвячена історико-економічному та історико-правовому питанню: функціонуванню банківської справи у Давньому Римі. Особистий архів вченого свідчить, що історичних питань він торкався у своїх лекціях [5].

Зворотній приклад надає родина Загоровських. Професор Олександр Іванович Загоровський (1849 – 1919) тривалий час викладав на кафедрі цивільного права НУ. Попри не-історичність профілю, частина наукових та публіцистичних праць вченого має значну історичну складову [6, с. 28-55]. Після завершення навчання на історико-філологічному факультеті НУ, Є.О. Загоровський скінчив аспірантуру та затвердився на посаді доцента, а згодом професора. Студії батька були одним з чинників, що спонукав його обрати шлях дослідника переважно адміністративно-правової історії, хоча й не з юридичному, а у суто історичному дискурсі [7].

У випадку Мочульських та Флоровських спостерігається ще більша спадкоємність та впливи у гуманітарному та історіографічному полі. Випускник НУ Василь Миколайович Мочульський (1856-1920) тривалий час викладав у своїй альма-матер на кафедрі історії російської словесності, брав участь в археологічних з'їздах, був автором низки історико-літературних досліджень, зокрема, й українознавчого змісту [8]. Вони були присвячені здебільшого середньовічній добі. Його син Костянтин став видатним істориком нової російської літератури. Головним чином, це

сталося вже в еміграції. Але педагогічний та науковий шлях К.В. Мочульський розпочав в Одесі в якості викладача НУ у 1918 – 1919 рр.

Видатний історик літератури, професор НУ, академік, В.М. Істрін одружився на уродженці Одеси, курсистці, вільнослухачці НУ, Євгенії Самсонівні Кузьменко (Істріна). Вона виросла у видатного історика давньої літератури, члена-кореспондента Санкт-Петербурзької Академії наук. Проте, це сталося вже у Санкт-Петербурзі, куди переїхала вона та її чоловік.

Тривалий час в НУ на кафедрі канонічного права викладав Олександр Іванович Алмазов – дослідник історії церкви, церковного права, візантиніст. Високу оцінку його праці отримали з боку Івана Франка: «Добродій Алмазов – являється особою вельми компетентною..., й його праця вповні осягає ту скромну мету, яку він собі поставив, ба, можна сказати, дає значно більше, ніж заповідає титул, бо дає готову і природну рамку для дальших дослідів на тім полі, а надто ряд докладних дослідів над поодинокими молитвами» [9, с 12]. Його син Всеволод, випускник юрфаку НУ, продовжив шлях батька, як дослідник римського права, був залишений професорським стипендіатом при НУ. Інший син, Борис після завершення навчання у 1916 р. на історико-філологічному факультеті НУ був залишений стипендіатом. У поданні професори Б.В. Варнеке, С.Д. Пападімітріу та приват-доцент М.І. Мандес зазначали, що Б.О. Алмазов різко виділявся серед студентів не лише виключною працездатністю та широкою обізнаністю, але й чудовим знанням латинської та давньогрецької мов, великою начитаністю античних авторів та відповідній історіографії, а його реферати засвідчили критично аналізувати давні тексти та будувати на них обережні, чітко виважені наукові припущення [10, арк. 13]. Але через буремні події їх наукові кар'єри не склалися.

Сини одеського священика В.А. Флоровського Антоній та Георгій в останній період існування НУ закріпилися в якості його викладачів. Особливо вагоме значення для розвитку історичної науки в Одесі мала діяльність А.В. Флоровського, спеціаліста з історії України та Росії XVIII – XIX ст. Його брат Георгій виріс у видатного історика філософії вже в еміграції, але основи закладалися в Одесі. Окрім впливу батька, на творчість обох вплинули одеські релігійні діячі та історики церкви О.М. Клітін, О.П. Доброклонський та ін. Діяльність братів зумовила переламний факт в історії вищої історичної освіти в Одесі: у 1919 р. уперше до викладання приступила в НУ та Одеських вищих жіночих курсах, сестра Антонія та Георгія, медієвіст Клавдія, вихованка знаменитих Бестужівських курсів, видатного історика І.М. Гревса.

На перетині університетських зв'язків, але й поза ними, сформувався феномен родини Фармаковських. Володимир Гнатович Фармаковський був відомим педагогом, зокрема, автором підручника для гімназій з історії Росії. Його сини, випускники НУ, Борис та Мстислав, стали видатними істориками мистецтва. При чому, початок кар'єри Бориса відбувся в Одесі,

де він в альма-матер захистив магістерську дисертацію. З Південною Україною був тісно пов'язаний і надалі як відкривач руїн Ольвії.

Сини херсонського рабина Ф. Блюменфельда, Герман та Давид, були випускниками НУ. Герман став помітним істориком права, а Давид підготував велику працю та статті з історії одеського Рішельєвського ліцею. Помітних успіхів в історико-літературних працях досяг син відомого одеського єврейського історика Й. Лернера Микола.

Вплив родинних зв'язків простежується й поза межами академічної науки. Передусім слід згадати про родину Смоленських. Леонід Анастасійович Смоленський був сином А.І. Смоленського – кримського історика першої половини ХІХ ст., члена Одеського товариства історії і старожитностей. Л.А. Смоленський уславився як лідер одеської української громади, який читав лекції з історії України для членів громади [11]. Обидва сина Л.А. Смоленського Лев та Ілля залишили по собі історичні праці. У брошурі про стосунки між Запорізькою Січчю та Кримським ханством Лев, випереджаючи свій час, наголошував на далеко не тільки конфронтаційних, але й мирних взаєминах між цими суб'єктами історії. Військово-історичні студії єднали професійних військових, батька та сина, Л.Л. Байкова та Л.М. Байкова.

Постать Меланії Слабченко – авторки низки наукових публікацій є досить загадковою. Дослідники не дійшли єдиної думки, чи взагалі вона є автором цих статей, чи її іменитий брат – Михайло [12; 13, с. 46]. Має йтися про цілком поширене бажання чоловіків залучити жінок до культурно-наукового руху, що тим більше природно для соціаліста М.Є. Слабченка. Це цілком відповідає загальному внеску жінок у тогочасний історіографічний процес. Так, хранителем бібліотеки М.М. Аркаса після його смерті, особою, що давала у користування ці книги деяким дослідникам, опікувалася другим виданням його знаменитої праці «Історія України-Русі», була вдова О.І. Аркас. Аналогічну місію виконувала вдова І.І. Куриса Любов. Після смерті професора НУ С.І. Іловайського його роботу про історію Російського товариства пароплавства та торгівлі завершила та видала його вдова. Дружини були помічниками О.І. Маркевича, М.Г. Попруженка і сестра, у випадку кримського історика О.Л. Бертъє-Делагарда.

Приклади співпраці між родичами, чи усередині родин існували й в інших регіонах Південної України. У Керчі разом на ниві історичної науки працювали рідні брати Люценко, Олександр та Юхим, організатори археологічних розкопок, музейної справи. Традиції студіювання історії на півдні України серед священиків відбили Володимир Лобачевський та його син Антоній, автори цінних історико-краєзнавчої та історико-релігієзнавчої праці. В Одесі працював відомий історик, зокрема, кримських татар, О.О. Андрієвський, а у Катеринославі – його брат Митрофан. Іноді історіографічні зв'язки виглядають більш опосередковано. Так, М.М. Аркас продовжував традицію дослідження історії, що відбилась в діяльності його дядька З.А. Аркаса.

У Херсоні тривалий час родинну співпрацю на ниві історичних студій уособлювали провідний місцевий історик Віктор Іванович Гошкевич та його прийомні діти Федір Васильович та Ірина Василівна Фабриціуси. Разом вони вели розкопки, розвивали місцевий музей старожитностей, вивчали археологічні пам'ятки, налагоджували наукові контакти з провідними зарубіжними вченими [2, с. 45-47].

Отже, модернізаційні процеси пореформеної доби пожвавили історіографічний процес, зумовили розширення кола осіб, залучених до історіографічних студій. Найпромовистішим на тлі емансипаційних зусиль була дедалі активніша роль жінок в розгортанні історичних студій. Численні приклади існування родинних традицій та родинної співпраці на нині історичних студій засвідчили зростання ваги інтелектуальних знань, ролі інтелігенції, й не лише технічної (хоча її головним чином мають на увазі говорячи про модернізаційні успіхи економіки та ін. галузей життя), що й було головним потенціалом модернізаційних процесів. Здобутки часів модернізації мали вплив і на подальшу добу, зокрема, в галузі історіографії, наприклад, діяльність як історика у діаспорі сина М.М. Аркаса.

Список використаних джерел

1. Березовська Т.В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 ; Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса, 2003. 221 арк.
2. Костенко А., Шевченко А. Виктор Гошкевич и его мир: семья, окружение, древности. Херсон, 2017. 116 с.
3. Левченко В. Наукові родини одеських істориків: періодизація, типологія, постаті. *Ейдос*. 2016-2017. Вип. 9. С. 195-207.
4. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 45. Оп. 4. Спр. 1627.
5. Смирнов К. М. Банки и банкирский депозит в Риме. Одесса, 1909. [4], 198 с.
6. Загоровский А. И. Курс семейного права. Одесса, 1909. 564 с.; *Загоровский А.* Несколько данных и соображений по поводу писем митрополита Арсения к протоиерею П.Г. Лебединцеву. *Киевская старина*. 1901. Отд. 1. Т. 73. № 4. С. 42-49.
7. Загоровский Е. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774 – 1791 годах. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1913. Т. 31. С. 52 – 82; Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи. Одесса, 1913. 23 с.
8. Мочульский В. Н. К истории малорусского наречия. Житие св. Саввы Освященного по пергаменной рукописи XIII в. Одесса, 1894. 24 с.
9. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. Київ, 1979. Т. 31. 595 с.
10. ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 1081.
11. Гордієвський М. Л. А. Смоленський (з нагоди 25-річчя смерті). До історії українського руху в Одесі. *Шквал*. 1930. № 35 (22 грудня). С. 8 - 9.

12. Зленко Г. Д. Проблеми бібліографування праць академіка М.Є. Слабченка. *Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях*. Зб. статей. Одеса, 1995. С. 80-89.
13. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882 – 1952). Дніпропетровськ: ЛІРА, 2004. 455 с.

Мельничук К. В.

аспірантка відділу Історії України XIX – початку XX ст.
Інституту історії України, НАН України, м. Київ

УДК 94(477) “18/19”

**ПРОБЛЕМА СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. НА СТОРІНКАХ
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО СЛОВАРЯ БРОКГАУЗА І ЕФРОНА»**

Створення селянського самоврядування у другій половині XIX – початку XX ст. на території Російської імперії супроводжувалось запровадженням нових законів, положень та посад і обов'язків, які вони передбачали. Згодом, коли реформування селянського самоврядування відбулось, введенні у діловодчу документацію «нові» терміни та поняття стали об'єктами досліджень науковців-сучасників пореформеної доби. Результати реформування селянського управління частково відображені у авторитетному енциклопедичному виданні того часу – «Енциклопедичному словарі Брокгауза і Ефрона». У статті проаналізовані данні «Енциклопедичного словаря» які відображають проблему селянського самоврядування другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: селянське самоврядування, «сельское общество», волость, волосний схід, сільський схід, Губернське у селянських справах присутствіє.

Енциклопедії, словники та інша довідкова література виступають одним із опорних стовпів ґрунтовної наукової роботи. При написанні історичного дослідження доречним є звертання до енциклопедій і словників, що створювались сучасниками періоду, що вивчається. Так, застарілі видання виконують функцію допоміжної літератури, а інколи, виступають джерелом дослідження. Масштабною енциклопедією кінця XIX – початку XX ст. був «Енциклопедичний словарь Брокгауза і Ефрона». Мета цієї розвідки проаналізувати матеріали «Енциклопедичного словаря Брокгауза і Ефрона» до теми створення та функціонування органів селянського самоврядування України у другій половині XIX – початку XX ст.

Терміни і поняття, які ми використовуємо з «Енциклопедичного словаря» пропонуємо умовно поділити на групи: 1) назви адміністративно-територіальних одиниць; 2) назви структур та підрозділів органів самоврядування та державних установ; 3) назви посад державних адміністрацій та селянських правлінь; 4) найменування функцій та обов'язків, які виконували селянські посадовці, селяни.

Однією із найперших постає проблема використання терміну «сельское общество». У Законодавчих актах та інших джерелах ми зустрічаємо терміни «крестьянское общество», «сельское общество», «мир». Сучасні термінологічні російські словники надають їм такі трактування: 1) «Мир» – самоврядна адміністративно-господарська одиниця, юридичний власник надільної землі, пов'язана круговою порукою і виконанням натуральних повинностей [1, С. 388.]; 2) «Община» – адміністративно-господарський союз, до складу якого входили селяни, котрі спільно володіли її надільною землею [2, С 399–403.]; 3) «Сельская община» – в Російській імперії це замкнута станова одиниця [3, С. 198].

Трактування першого терміну не слід використовувати по відношенню до «миру» після запровадження «Положення про вихід селян з кріпосної залежності 1861 р. » (далі «Положення...»). На такій відмінності зазначає українська історикиня І. Верховцева та вказує, що «мирські громади» формувались на базі традиційних сільських громад, але не були «сільськими общинами», як адміністративно-господарська одиниця у системі селянського самоврядування. Однак, державні службовці подекуди не вірно розуміли законодавство і сприймали «мирські общини» за «сільські общини», між якими була принципова відмінність [4, С. 128]. Зважаючи на присутність у діловодчій документації термінологічної плутанини, звертаємось до «Енциклопедичного словаря...». У окремій статті якого «сельское общество» пояснюється як «нижня адміністративна і господарська одиниця, що об'єднує одне, або декілька сіл і є частиною однієї волості» [5, С. 377], а отже адміністративною одиницею в селянському самоврядуванні. Окрім з'ясування таких термінологічних нюансів, у даній статті зустрічаємо аналіз «сільських общин» Російської імперії після запровадження «Положення...», зокрема йдеться про повноваження сільських старост, його поліцейських функцій, участь старост у процесі збору податків, мирських зборів та стягувань недоїмок з членів общини. Цінними є наведені у статі кількість «сільських общин» в імперії і губерніях, а також кількість членів «селянської общини» станом на 1900 р. Автор, А. Яновський, висловив власні зауваження щодо недоліків в законодавстві, яке не зважало на чисельність населення при створенні «общин», що було важливо при формуванні податкової розкладки [6, С. 377–384].

У структурі управління низовою ланкою самоврядування селян – «сільською общиною» існували «сільський схід» та «сільське правління». У статті «Сельское общество» сільський схід трактується як – зібрання виборних членів сільського «общества» у кількості по 2 виборних від

кожних 10 господарств, сільського старшини, сільських старост, збирача податків, писаря, наглядача «запасного магазину». Однак, при вирішенні питань земельних, наприклад перерозподілу землі, на сході могли бути присутні усі домовласники «общини» [7, С. 377]. У сучасному словнику зустрічаємо більш лаконічне трактування, де вказано, що сільський схід це розпорядчий орган «сільської общини», очолюваний обраним старостою і був покликаний вирішувати господарські та фінансові питання «общини» [8, С. 667]. Із порівняння бачимо, що трактування дане у «Енциклопедичному словарі» є чіткішим, оскільки враховує склад сходу та можливі його зміни. Виконавчий орган «сельского общества» сільське правління складалось з очільника – сільського старости та найманих працівників: писаря, збирача податків, наглядача «запасного магазину», сотських і десятських. Сільський староста обирався на термін 3 роки, був наділений повноваженнями контролю за виконання селянами натуральних та фінансових податкових зобов'язань, здійснював нагляд за навчальними закладами та лікарнями, і іншими установами що будувались та утримувались коштом «сельского общества» [9, С. 378]. Вищою адміністративно-господарською одиницею селянського самоврядування була волость. У «Енциклопедичному словарі» розгорнуте трактування терміну дав дослідник С. Латышев. Автор описав в якому значенні використовувався термін починаючи з XIV ст., також проаналізував «волость» в контексті «Положення...» від 19 лютого 1861 р. і зміни стосовно неї в законодавстві та проектах урядових комісій до 1889 р. Отже, «волость» – це адміністративна одиниця селянського управління, що складалась із «сельских обществ», до складу волості могли входити від 300–2000 «ревизских душ» [10, С. 93–98]. Волосне управа формувалось із волосного сходу, суду та волосного правління на чолі з старшиною. Автор зауважив, що на практиці реальною становою одиницею селянського самоврядування було «сельское общество», де розглядались справи сільської громади. Волость же фактично перетворилась на всестановий орган управління, який виконував адміністративні функції для владнання справ не лише членів «сельских общин», а й інших землевласників, що територіально входили до її складу. Тому С. Латышев вважав несправедливим той факт, що фінансовий тягар утримування волостей лягав виключно на «сельские общини» [11, С. 97].

Забезпечення функціонування органів селянського самоврядування відбувалось самими селянами і полягало у оплаті праці обраних та найманих посадовців волосних та сільських правлінь, формуванні коштів на виконання натуральних повинностей та ін. Витрати покривались членами «общества» через організований збір коштів – «мирський збір». У «Енциклопедичному словарі» А. Яновський у статті «Мірські повинности» [12, С. 523] охарактеризував натуральні та грошові зобов'язання які сільська громада мала виконувати на користь держави і «миру» (тут «мир» в значенні «общества»). Отже, «мирський збір» – це основна стаття доходу, з якого формувались бюджети сільських «обществ» та волосних правлінь.

Суми мирського збору закладались в розкладці на рік і затверджувались волосними сходами. Кошти з мирського бюджету використовувались для оплати праці посадовців сільських і волосних правлінь, їх найманих працівників, а також для вирішення господарських, культурних, духовних та медичних потреб «обществ» [13, С. 524].

Серед пунктів надходжень до селянських бюджетів був – «мирські капітали», трактування якому в окремій статті дає А. Яновський. «Мирські капітали» – це запасний фонд громади, що утворювався із невикористаних за рік коштів бюджету. Із сформованої автором таблиці бачимо, що процес формування таких заощаджень найшвидше просувався у Київській, Волинській, Подільській та Мінській губерніях, оскільки в даних місцевостях селянські громади отримували додаткові прибутки – кошти за продовольчі поставки для військ і їх квартирування [14, С. 425].

Окрім фінансових зобов'язань, селяни виконували натуральну повинність, котра спрямовувалась на вирішення низки завдань у військовому, господарському та управлінському секторах у повітах, до складу яких входили «сельские общества». Тему натуральних повинностей розглянув історик В. Сторожев у статті «Натуральныя повинности» [15, С. 687–691]. Дослідник здійснив порівняльний аналіз між натуральними повинностями, які виконували селяни Російської імперії та селяни європейських держав. Автор зазначав на застарілої цієї форми оподаткування, водночас, вказував на неможливість для держави повністю відмовитись від натурального виду оподаткування [16, С. 690].

Основним натуральним тягарем для селян «общин» були такі повинності: «квартирная», «конная», «подводная», «дорожная», «этапная». Квартирну повинність проаналізував дослідник В. Скалон. Автор описав зміни у формі відбування квартирної повинності, що відбулись у ХІХ ст.: положення 1851 р. про земську повинність, положення 1874 р. про зміни у військовій квартирній повинності та закон 1894 р. про скасування військового постюю в будинках місцевих жителів. Квартирна повинність (або військовий постій), це повинність яка передбачала організацію місцевим населенням умов проживання для військовослужбовців різних рангів. Дану повинність виконували усі категорії населення імперії. Дослідник охарактеризував військовий постій, як неефективний спосіб забезпечення військ житлом, вказував на негативні наслідки квартирної повинності для місцевого населення [17, С. 851].

Це й же автор в окремій статті характеризує «конную повинность» [18, С. 44] з моменту її запровадження в Росії у 1876 р. Так, відповідно до указу про обов'язкову кінну повинність, усі коні в державі підлягали військовій службі, окрім тих, які були в придворних конюшнях імператорської сім'ї, які належали іноземним посольствам, поштових, та тих, що утримувались на кінних заводах. Отже, селяни общини в обов'язковому порядку мали реєструвати у створених військово-кінних дільницях коней, а при військовій потребі продати їх державі у

встановленому законом порядку та за відповідною ринковою ціною [19, С. 45].

Поруч із кінною повинністю, селяни справляли «підводну повинність» суть якої полягала у наданні коней та підвод для перевезення військових вантажів, військовослужбовців, під час їх пересування в межах волостей до яких належали «сільські общини». Також послуги перевезення надавались державним службовцям: поліцейським, жандармам, судовим слідчим та іншим губернським посадовцям в їх службових справах [20, С. 54]. Члени «общини» мали виконувати функції супровідників, охоронців та перевізників при переході через їхню волость арештантів, відповідна назва такої повинності «етапная повинність», також передбачала побудову та утримування селянами «етапних приміщень» [21, С. 689]. У «Словарі ...» окремої статті присвяченій даній повинності немає, однак у роз'ясненні до терміну «этапъ» встановлюємо, що це офіційна назва пункту нічлігу для військових чи арештантів, що переходили через території «сельских общин» [22, С. 138–139].

Ремонт, або облаштування нових шляхів і усі супутні витрати фіксувались у документах волосних правлінь як «дорожная повинность». У «Енциклопедичному словарі» окремої статті, яка б пояснювала «дорожню повинність» не знаходимо, однак є відомості про неї в статтях «Дорога» і «Земські финансы». Юрист А. Яновський описуючи дороги у правовій площині, зазначав на приналежності до волостей певної кількості доріг та відповідальності сільських громад за належний їх стан [23, С. 56]. Також, у статті «Земські финансы» зазначено, що шляхи, які виконували функцію з'єднань між селами, між селами та волосними і повітовими центрами, а також поштові, торгові та військові дороги утримувались за рахунок натуральних повинностей селян [24, С. 514–516].

Опрацювання матеріалів «Енциклопедичного словаря Брокгауза та Ефрона» дозволяє нам зауважити негативні та позитивні аспекти в роботі із виданням. Ускладнення, які виникали при опрацюванні матеріалів «Словаря» перш за все пов'язанні із з'ясуванням авторів статей. Так, при маркуванні авторів статей використані скорочення, в яких подекуди зустрічаються помилки, а в окремих статтях автор узагалі не зазначений (у статті «Подводная повинность»). Позитивною ознакою багатьох публікацій є їх масштабність географічна та хронологічна, що сприяє максимальному заглибленню в предмет дослідження. Тракткування понять відбуваються із застосуванням порівняльного аналізу (наводяться прикладами з інших країн). Також у публікаціях можна прослідкувати власну думку автора щодо предмету дослідження, і цей «погляд сучасника», інколи і учасника описуваних подій, звісно є цінним для подальшого вивчення теми. В цілому, терміни та поняття, які розкриті у «Енциклопедичному словарі Брокгауза та Ефрона» становлять суттєве доповнення до проблеми запровадження та функціонування органів селянського самоврядування у другій половині XIX – початку XX ст.

Список використаної літератури

1. Беловинский Л. Иллюстрированный энциклопедический историко-бытовой словарь русского народа. XVIII – начало XX в. Москва: Эксмо, 2007. 784 с.
2. Петр Аркадьевич Столыпин: Энциклопедия. Москва: Мол. гвардия, 2011. 411 с.
3. Словарь исторических терминов. Санкт-Петербург. Лита. 1998. С. 198.
4. Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Черкаси, 2018. с. 397.
5. Яновский А. Сельское общество. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. XXIX. СПб, 1900. С. 377.
6. Там само. С. 377-384.
7. Там само. С. 377.
8. Беловинский Л. Иллюстрированный энциклопедический историко-бытовой словарь русского народа. XVIII – начало XX. Москва: Эксмо, 2007. с. 784.
9. Яновський А. Сельское общество. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. XXIX. Санкт-Петербург, 1900. С. 378.
10. Латышев С. Волость. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. VII. Санкт-Петербург, 1892. С. 93-98.
11. Там же. С. 97.
12. Яновський А. Е. Мірські повинності. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. XIX. 1896. С. 523.
13. Там само. С. 524.
14. Яновський А. Е. Мирські капітали. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. XIX. 1896. С. 425.
15. Сторожев В. М. Натуральные повинности. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. XX. СПб., 1897. С. 687-691.
16. Там само. С. 690
17. Скалонъ В. Ю. Квартиная повинность. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. XIV. Санкт-Петербург, 1895. С. 851.
18. Сторожев В. Конская повинность. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. XVI. Санкт-Петербург, 1895. С. 44.
19. Там само. С. 45.
20. Подводная повинность. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. XXIV. Санкт-Петербург, 1898. С. 54.
21. Сторожев В. М. Натуральные повинности. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. XX. Санкт-Петербург, 1897. С. 689.

- 22.Этапъ. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.* Т.ХLI. Санкт-Петербург, 1904. С. 138-139.
- 23.Яновський А. Дорога // *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.* Т. XI. Санкт-Петербург, 1893. С. 56.
- 24.Скалонъ В. Земскіе финансы. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.* Т. XII. Санкт-Петербург, 1894. С. 514.

Михайленко Г. М.

к.і.н., доцент

Херсонський державний університет, м. Херсон

Черемісін О. В.

д.і.н., професор

Херсонський державний аграрно-економічний університет, м. Херсон

УДК: 352 (477.7)

**МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ У ВИРІ ПРОМИСЛОВОЇ
МОДЕРНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Дана стаття присвячена вивченню ролі органів міського самоврядування південноукраїнського регіону в модернізації промисловості у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Характеризується кількість отриманих коштів від промислових об'єктів до міських бюджетів. Аналізується процес муніципалізації промисловості та підкреслено, що він проходив значно пришвидшеними темпами ніж в інших регіонах держави.

Ключові слова: *Південь України, міське самоврядування, промисловість, муніципалізація, муніципалітет.*

На кінець ХVІІІ ст. на західноєвропейських теренах пропадає початок бурхливого процесу промислової революції. Небаченого досі розмаху набувають поява промислових підприємств та прокладання залізничних шляхів. Ані українські, ані російські території не відігравали в цьому процесі провідних ролей. На землях, що входили до складу Російської імперії, можна говорити про наздоганяючий характер промисловості – дістатися рівня західноєвропейських держав, насамперед – Великобританії.

Українські землі долучилися до процесів, пов'язаних із промисловим переворотом, лише у 40-х рр. ХІХ ст., хоча за своїм потенціалом могли доєднатися до прокладання залізниць на 2-3 десятиліття раніше. Проте, розпочати цю справу можна було лише на державному рівні, адже вона потребувала надто значних капіталовкладень. Для південноукраїнських земель долучення до активного промислового розвитку та прокладання залізничних колій стало можливим лише за результатами Кримської

війни та з початком використання ресурсів вугільного басейну на Донбасі. Муніципалітети південноукраїнських міст проявили досить високу активність у ході модернізації регіону, зацікавленість та розуміння комерційної вигоди нових процесів. Однак, навіть це не дозволило нагнати або хоча б суттєво зменшити величезний розрив у рівні промислового виробництва. У значній мірі активному розгортанню промислового перевороту завадила половинчастість положень державних програм щодо надання органам місцевого самоврядування прав на підприємницьку діяльність та поширення муніципальної власності.

Зростання кількості промислових підприємств стало помітним у містах Південної України ще на початку XIX ст. Здебільшого, це були приватні підприємства, однак започаткування їх роботи досить часто відбувалося завдяки органам міського самоврядування, які погоджувалися надати земельні ділянки, на яких згодом з'являлися підприємства чи ремісничі майстерні. Крім того, саме органи міського самоврядування надавали свідоцтва, що підтверджували власність, або укладали концесії з власниками.

Від діяльності підприємств міські бюджети протягом усього XIX ст. отримували певні кошти. Здебільшого ці надходження розподілялися у подальшому на дрібні міські потреби та неприбуткові соціальні виплати: проведення ремонту навчальних установ, організація медичного обслуговування тощо. Однак, кошти, що надходили до міських бюджетів від підприємницької діяльності були зовсім незначними, тож їх значення для провадження соціальних заходів було мінімальним.

Ситуація з отриманням незначних прибутків за статтею зборів з промисловості зберігалася до 1870 р. Якщо зробити огляд по містах Півдня України, то маємо наступну картину: Миколаїв здобував частку збору з промисловості у розмірі 10,8% [1, арк. 17-126], Херсон отримував 6,5%, Олександрія – 13 % [9, с. 433-464], Ананьєв – 8%, Берислав – 23%, Вознесенськ – 15%, Григоріополь – 4,7% [10, с. 3-44], Єлисаветград – 37% [9, с. 433-464], у Маяках бюджет зовсім не поповнювався прибутками від промисловості, Новогеоргіївськ – 20%, Новомиргород – 7%, Овідіополь – 5%, Ольвіополь – 54%, Очаків – 15%, Катеринослав – 7% [12, с. 160-194], Олександрівськ – 15% [13, арк. 12-34; 14, арк. 12-41; 15, арк. 18-21; 16, арк. 10-68; 17, арк. 17-78; 18, арк. 18-96], Бахмут – 19%, Верхньодніпровськ – 8,5%, Новомосковськ – 6%, Маріуполь – 9%, Мелітополь – 17%, Перекоп – 8,5%, Феодосія – 9%, Карасубазар – 30%, Євпаторія – 50,2%, Ногайськ – 23%, Оріхов – 14%, Старий Крим – 43%, Керч – 26% [19, арк. 12-24; 20, арк. 4-10; 21, арк. 3-14].

У цілому, до періоду реформ другої половини XIX ст. значення промислових підприємств у розвитку південноукраїнських міст було незначним.

Більшість поміж промислових виробництв складала фабрики і заводи, що переробляли сільськогосподарську продукцію та продукти тваринництва. До того ж, у Таврійській губернії у містах переважали

виробництва, що спеціалізувалися на переробці сільськогосподарської продукції, міста Катеринославської губернії – перероблялися продукти тваринництва, у Херсонській губернії у містах досить рівномірно були представлені виробництва, що переробляли і сільськогосподарську, і продукти тваринництва. Вагомим був і той момент, що ремісничі майстерні з цеховим устроєм, як певний символ феодального ладу, за своєю чисельністю переважали кількість фабрик і заводів, що сприймалися як головне втілення капіталістичного ладу і ототожнювалися безпосередньо з промисловим переворотом.

На Півдні України до 1870 р. можна нарахувати 10 міст, в яких не було ні фабрик, ні заводів; 13 – де, кількість промислових виробництва не перевищувала 10; 14 – у яких нараховувалося більше 10.

Участь органів міського самоврядування у роботі промислових виробництв полягала тільки у запровадженні та збиранні місцевих податків та зборів з промислових виробництв, за рахунок чого, як уже згадувалося, дещо поповнювали міські бюджети. Ніякої діяльності, безпосередньо пов'язаної зі збільшенням кількості промислових об'єктів, міське самоврядування не проводило. Не виявляли зацікавлення органи міського самоврядування ані щодо соціальних відносин у новій сфері (питання щодо понаднормової роботи дітей, жінок, відсутність відпусток, лікарняних), ані щодо фізичного чи морального стану працівників підприємств, ані наявністю/відсутністю медичних послуг на виробництві. Серед документів муніципалітетів не має ні одного обов'язкового розпорядження, яке б стосувалося покращення умов роботи або збільшення оплати на виробництвах. Органи міського самоврядування не опікувалися навіть традиційними формами виробництв – ремісничими майстернями, їх облаштуваністю, а питання щодо проблем розвію промислових виробництв взагалі не поставало на порядку денному [22, с. 63-67]. Хоча, із задоволенням хизувалися прибутками фабрик та заводів, хоч і не мали з ними ніякого зв'язки, лише отримували невеликі суми податків.

З кінця XVIII і протягом перших 50-ти років XIX ст. у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях переважали галузі, спрямовані на переробку товарів сільського господарства: борошномельна, салотопна, вовномийна, винокурна, свічкова, миловарна тощо. Здебільшого вони були представлені невеличкими мануфактурними виробництвами, які виникали і на міських землях, і всередині самих південноукраїнських міст.

Слід відмітити, що уже протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. можна прослідкувати відмінності по регіонам, що зумовлювалися наявністю спеціалізованих виробництв або прилеглистю до сировинної бази. Зокрема, наявність численних шахт на Донбасі, де видобувалося кам'яне вугілля, зумовило переважання на цій території металургійних та механічних виробництв. Херсонська губернія вважала своєю провідною галуззю суднобудівну, яка розвивалося з кінця XVIII ст., також маючи

виробництва, що переробляли продукцію сільського господарства та тваринництва. Міста Таврійської губернії здебільшого мали виробництва, що переробляли продукти тваринництва. Однак, муніципалітети не мали від цього ні значної користі.

За висновком, зробленим ще О. Дружиніною, великі промислові виробництва у Південній Україні у цей період були здебільшого державними, а успішно розвиватися їм не давала та обставина, що їм не вистачало вільнонайманих робітників. Умовивід дослідниці полягав у тому, що на середину ХІХ ст. усі галузі державної промисловості перебували у плачевному стані, не приносили прибутку. А держава навіть додатковими коштами підтримувала важливі виробництва. Наприклад, ливарний завод у Луганську, що мав вагоме значення для Південної України, мав відносно незначні результати, якщо порівняти їх з досягненнями виробництв на Уралі.

У цілому, промислові виробництва цього періоду в Херсонській губернії характеризувалися як незначні; виробництва Таврійської губернії мали злегка вищі показники, однак були нижчими, ніж у фабрик і заводів Катеринославської губернії. Не у кращому положенні були і поміщицькі мануфактури. Досить стабільні успішні показники протягом цього періоду мали тільки купецькі виробництва, які використовували здебільшого вільнонайманих робітників [23, с. 286-295].

Ще одним чинником, який гальмував успішну діяльність торговельних і промислових виробництв, був украй поганий стан транспортної системи. У працях багатьох науковців акцентувалася увага на те, що рівень розвитку і гужового, і річкового транспорту на середину ХІХ ст. не давав розширюватися ні торгівельній сфері, ні промисловим виробництвам. Перевезення і сировини, і товарів промислового виробництва виявлялося настільки дорогим, що більша частина промислових галузей ставала просто нерентабельною.

Не має підстав стверджувати, що міська реформа другої половини ХІХ ст. посприяла активному розвитку промисловості регіону. Іноді навіть спостерігалось зменшення виробництв. У цілому провідне значення зберігали виробництва, спеціалізацією яких була переробка продуктів тваринництва та сільського господарства. Промислові підприємства не контролювалися ніяким єдиним органом, що давало підстави муніципалітетам здійснювати спроби взяти у своє відання питання управління промисловою сферою. У Міністерстві внутрішніх справ протягом 70-х рр. ХІХ ст. отримували листи від міських голів, у яких йшлося про потребу провести заходи, які б покращили положення у промисловій сфері, і про необхідність надати пільги промисловим виробництвам [24, с. 314-367]. Отже, органи міського самоврядування завзято долучилися до питань пов'язаних з розвитком промислових виробництв, лише після реформування 1870 р.

Новим досягненням пореформеної доби було й усталення фабрично-заводського законодавства як зібрання законодавчих актів, які визначали

особливості трудових відносин на фабриках і заводах та окреслювали можливості участі в їх розвитку муніципалітетів. Протягом 1870-1917 рр. з'явилося достатньо велика кількість нормативних актів, якими регулювалися найм та звільнення робітників, вирішення трудових суперечок тощо. Нові законодавчі норми надавали органам міського самоврядування право мати муніципальні промислові підприємства у власності. Досить у незначному обсязі, але була все ж таки здійснена муніципалізація власності. Проте, муніципалітети отримали досить незначні повноваження для контролю за діяльністю виробництв, а участь органів самоврядування в управлінні та регулюванні виробництвами взагалі не передбачалася. У результаті, було здійснено муніципалізацію до 20 % промислових об'єктів, однак міське самоврядування не бажало опікуватися питаннями розвитку та модернізації виробництв, які вимагали додаткових капіталовкладень. Органи міського самоврядування вважали за краще здавати їх в оренду і мати за це хоч невеликий, але постійний прибуток [25, с. 87-113; 26, с. 36-76].

У цілому, усталення законодавчих норм, що регулювали фабрично-заводську діяльність, потужна індустріалізація та розповсюдження ідеї муніципальної власності приймалося схвально. Однак, на першому плані були інтереси фінансових кругів, тож їх панівне положення мало зберегтися за рахунок применшення ролі органів самоврядування.

Нові тенденції у нормах, що регулювали фабрично-заводське виробництво, з'явилися уже тільки після революційних подій 1905 – 1907 рр., коли з'явилася можливість створювати профспілкові комітети, покращувати медичне обслуговування. Однак, знову поза законодавчою увагою залишилися в цьому процесі муніципалітети. Розпорядження органів міського самоврядування початку ХХ ст. майже не стосувалися промислового виробництва.

Список використаних джерел

1. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1242. Приходо-расходная книга думы за 1869 год. Арк. 17–126.
2. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1166. Приходо-расходная книга думы за 1867 год. Арк. 3–30.
3. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1165. Приходо-расходная книга думы за 1866 год. Арк. 18–69.
4. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1129. Приходо-расходная книга думы. Арк. 3–30.
5. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1005. Приходо-расходная книга думы за 1864 год. 33 арк.
6. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1004. Книга записей доходов за 1864 год. Арк. 13–29.
7. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 946. Сведения о доходах и расходах города за 1863 год. Арк. 2.

8. ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 670. Приходо-расходная книга думы за 1860 год. – Арк. 5–50.
9. Городские поселения в Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. К. Вульфа, 1863. С. 433-464.
10. Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах: в 2-х т. Санкт-Петербург: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. Т. II. С. 3–44.
11. Городские поселения в Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. К. Вульфа, 1863. С. 503-555.
12. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1864 г. Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1860. С. 160–194.
13. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. 21. Оп. 1. Спр. 10а. Арк. 12–34.
14. ДАЗО. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 12–41.
15. ДАЗО. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 18–21.
16. ДАЗО. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 10–68.
17. ДАЗО. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 17–78.
18. ДАЗО. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 18–96.
19. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). Ф. 246. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 12–24.
20. ДААРК. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 4–10.
21. ДААРК. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 3–14.
22. Черемісін О.В. Участь адміністративного управління в розвитку промисловості м. Херсона кінець XVIII – перша половина XIX століть. *Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Вип. 6. С. 63–67.
23. Дружинина Е. И. Южная: 1800–1825 гг. Москва: Издательство «Наука», 1981. С. 286 – 295.
24. Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного: в 4-х т. Санкт-Петербург: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. Т. II. 879 с.
25. Ермилов В. С. Медицинское страхование в Южной Украине (1890 – 1930-е гг.) / Под. ред. Криштопы Б. П. Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1997. 217 с.
26. Ермилов В. С. Страхование от несчастных случаев и медицинская помощь застрахованным на юге Украины: Очерки истории. Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1996. 114 с.

УДК 94(=411.16):94(477)«18»

**«АНТИЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ» 1881 Р.: ОСОБЛИВОСТІ
ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ В ГАЗЕТІ «ОДЕССКИЙ ЛИСТОК»**

У дослідженні розкриваються особливості висвітлення подій антиєврейських погромів 1881 р. та їх інтерпретації сучасниками в газеті «Одесский листок». Запропоновано короткий опис «повсякдення» погромів, надана характеристика виконавцям та формам погромів. Висловлюється думка щодо впливу на перебіг погромів та пошук відповідей на питання стосовно їх причин соціальних та національних ідей, властивих модерній добі.

Ключові слова: антиєврейські погроми 1881 р.; «Одесский листок»; міжнаціональні відносини в Україні; модерна доба в Україні; історія єврейського населення в Україні у ХІХ ст.

Історія відносин єврейського та неєврейського населення в Україні має свою історіографію як окремий предмет та як один з аспектів інших предметів дослідження, має свою спеціальну історіографію і дослідження антиєврейських погромів, зокрема, 1881 р. [1]. Водночас існує, на наш погляд, необхідність більш глибокого вивчення історії відносин між євреями та не-євреями як самостійного предмету, а також в контексті їх місця в системі соціальних відносин загалом. Недостатньо вивчена і роль преси, як важливого засобу комунікації та трансляції певних ідей у модерну добу, у справі стимулювання або зменшення суспільної конфліктності у сфері міжнаціональних взаємин, у формуванні інформативного поля й стимулюванні дискусій, пов'язаних, зокрема, з різними аспектами подій, для означення яких в історіографії вживають усталений термін «антиєврейських (або єврейських) погромів».

Мета даного дослідження – розглянути особливості висвітлення в газеті «Одесский листок» (далі – «ОЛ») у 1881 р. проблеми антиєврейських погромів в українських губерніях, що входили до межі осілости єврейського населення. Ця газета, видавцем якої з 1880 р. був В. В. Навроцький (1851-1911), мала «юдофільський» (тогочасна характеристика) характер, і була виданням, для якого здебільшого «національна ворожнеча незрозуміла та недоречна» [2]. Автори публікацій використовували словесну полеміку як засіб боротьби проти антисемітизму, у тому числі у пресі, зокрема, відводила багато місця «моральній боротьбі» з одеською газетою «Новороссийский телеграф», що в той час набула антисемітського характеру [3]. Слід відзначити, що в «Одесском листке» вміщувалися не

тільки оригінальні публікації, але й передруки з інших газетних видань Російської імперії.

Внаслідок вдалого замаху на Олександра II у суспільстві створилася особлива морально-політична ситуація, що стала важливою умовою розвитку модерного російського націоналізму. У багатьох передруках з інших газет, присвячених теракту проти імператора, національний аспект займає пріоритетне становище, проводиться думка про те, що був знищений «руський цар», який правив «руським народом» тощо [4]. Водночас ставилося питання про те, яким чином серед «руського народу» з'явилися терористи. Як добре показано в розборах, здійснених в газеті, преса в Російській імперії поділилася на два табори – ліберальний та консервативний, представники якого закликали перейти від так званого петербурзького (як європейські-ліберального) до так званого московського (консервативно-національного) періоду в історії Російської імперії [5]. Цікаво, що під час погромів автор статті в «Одесском листке» вказував на те, що петербурзькі газети відзначали замовчування погромів в московській пресі. До цього ідеологічного контенту додавалася інформація щодо неврожаю та збіднення частини суспільства [6; 7]. Необхідно відзначити, що «ОЛ» до травня 1881 р. неодноразово вміщує матеріали, що свідчили про лояльність єврейського населення, як і представників інших етнічних груп Одеси, до уряду Російської імперії [8; 9].

Великий обсяг матеріалів, вміщених у газеті у 1881 р., був присвячений проблемі так званих «беспорядков», або антиєврейських погромів. На початку травня 1881 р. газета «ОЛ» називала антиєврейські погроми в українських губерніях «наш південний антиєврейський рух», або «тим неподобством, жертвами якого зробилися Єлисаветград, Київ та інші місцевості» [10]. Одеський погром характеризувався в матеріалах «ОЛ» як ганьба для Одеси: «Ганебний факт приходиться нам занести в хроніку громадського життя в Одесі» [11]. При публікації матеріалів стосовно погромів в них відображалася картина територіального поширення погромів в окремих пунктах. Велика увага приділялася публікації свідчень очевидців подій.

Як негативний момент, у газеті відзначалося, що спершу поширювалися чутки про майбутні погроми під час Великодня (в Одесі). Їх поширення пов'язувалося владою з діяльністю «злонамірених людей та ворогів порядку» (зокрема, в Одесі подібну характеристику чуткам надав тимчасовий одеський градоначальник Дондуков-Корсаков 8 квітня 1881 р.). «ОЛ» звинувачував у продукуванні чуток як провокацій окремі газети антисемітського спрямування («Новороссийский телеграф») [2].

У матеріалах «ОЛ» висловлювалася впевненість щодо того, що попереджувальні заходи влади важливі, але одеське суспільство саме не допустить погромів; що одеські євреї мають самі уникати зіткнень та приводів до них. Водночас ставилося питання про роль православного духовенства у вихованні в громаді християнських цінностей і збереження суспільного миру. Подібне переконання висловлювалося у коментарях

редакції «ОЛ» до владних розпоряджень, у яких відображалася проблема існування конфліктності між єврейським та грецьким населенням в Одесі (хоча сама газета і ставила під сумнів наявність такої конфліктності) [12]. Вказівка на можливість такого конфлікту очевидно була наслідком попереднього досвіду антиєврейських погромів в Одесі.

Однією з важливих тем при висвітленні антиєврейських погромів була реакція та діяльність місцевої влади. Зі сторінок газет влада зверталася з метою попередження погромів до всього населення, зокрема, в Одесі – «без всякого различия». Влада закликала до того, щоб ті прошарки міських суспільств, які були так чи інакше пов'язані з представниками так званого простого народу, проводили серед них роз'яснювальну роботу, утримували від участі в заворушеннях. Матеріали про погром в Києві, що вміщувалися в «ОЛ», свідчать про те, що бездіяльність влади, відсутність енергійних дій в окремих випадках допускало розвиток погромів. Зокрема, у спогадах про погроми в Києві автор відзначав щодо розгрому квартири З. Бродського: «Як могло все це статися настільки не очікувано і при тому, ледве чи не двері з дверима поліцейської частини та великої пожежної команди – признаюся, для мене це залишилося загадкою» [13]. Хоча єдності у реакції місцевої влади не було, у публікаціях в «ОЛ» автори вказують на важливість з'єднаних зусиль влади, поліції та військ у припиненні погромних дій [11; 14], на спроби органів міського самоврядування попередити погроми [15], у них наводяться приклади особистого героїзму військових, що захищали єврейське населення [11].

Одним з головних питань, якому приділяли увагу автори публікацій, було питання щодо виконавців погромів. Відомості про події у Києві та Одесі містили міркування про те, що міські громади не могли стати ініціаторами, а погроми здійснені «чужими», які не були частиною даного міського суспільства [14; 16]. Зокрема, у публікації в «ОЛ» від 1 травня 1881 р. про події в Києві відзначалося, що «цікавим є те, що що роботи, які здійснювалися у місті в різних місцях, почалися зранку як звичайно, а між іншим це не завадило поновити безлад. Мимоволі приходиться вірити тим чуткам, що у безладах беруть участь робітники, які прибули незадовго до цього з інших місць» [16]. У той же час автори матеріалів у газеті фіксували факт приєднання до «чужих» частини місцевих жителів. Щодо соціальних характеристик погромників, то у публікаціях часто вказувалося на те, що погроми здійснені представниками так званої «босої команди», «натовпом», «диким натовпом», «черню» [17]. Водночас можна зустріти відомості щодо участі у погромах представників інтелігенції [14], дітей («мальчиків»). Погромники мали іноді певну організацію, виділялися лідери. Стимулом для розгортання погромів було вживання алкогольних напоїв, що відповідало вказівкам на соціальний статус основних їх виконавців.

Окремою темою була тема об'єктів погромів. Переважно це були представники єврейського населення. Водночас погроми іноді були направлені як проти єврейського населення, так і проти неєврейського [11]. Жінки, як правило, в той час не страждали від насильства під час погромів.

Єврейське населення виставляло християнські ікони та малювали хрести на будинках з метою захисту, що відображає сприйняття з його боку характеру подій як в першу чергу конфлікту на релігійному ґрунті, як представляли й окремі газетні публікації. Однак релігійний момент був тільки одним з аспектів, що визначав протистояння. Важко визначити, чи мали ці конфлікти міжнаціональний характер у сучасному розумінні, в умовах дрейфування суспільства від донаціональної до національної модерної свідомості. Головними матеріальними об'єктами погромів були «питейні доми» (у масовій кількості) [18], меншою мірою лавки, підприємства, але були зрідка і молитовні будинки (зокрема, в Києві. В Одесі синагога не стала предметом погрому).

Головною формою погромів було побиття шибок, виймання віконних рам, розграбування майна, побиття людей [17; 19]. Водночас під час погромів були також поранені та вбиті [11], євреї та іноді не-євреї [20; 21]. У газеті вміщувалися оригінальні матеріали та передруки з інших видань щодо матеріальних втрат під час антиєврейських погромів.

Одним з аспектів, що висвітлювався у публікаціях, була поведінка тієї частини населення, яке не було виконавцем погромів. У зв'язку з цим наводилися приклади допомоги з боку неєврейського населення євреям [22]. З іншого боку, зустрічаються звинувачення у безвідповідальності частини міського суспільства (яке з цікавості, або з інших мотивів виходило на вулиці, заважаючи ніби владі діяти проти погромників, використовувати для цього радикальні засоби) [11].

Викликають інтерес форми та обсяг покарання учасників погромів (як неєвреїв, так і євреїв (які здійснювали спротив), особливо в Одесі). Специфіка покарань залежала від місця здійснення антиєврейських погромів. Зокрема, їх учасники з обох боків перебували певний час на одеському рейді на трьох баржах [11; 23]. Інші форми покарання - від кількох тижнів до 3 місяців ув'язнення, грошові штрафи. Окремо слід згадати про інформацію в «Одесском листке» щодо «грандіозну справи про 126 євреїв, затриманих під час безпорядків за тримання при собі зброї» (15 травня 1881 р. в Одесі).

Окремо слід згадати дискусію на сторінках газети щодо причини анти-єврейських погромів у 1881 р. Прикладом цього є стаття у рубриці «Внутреннее обозрение», датована 29 квітня 1881 р. (ще до початку погрому в Одесі). У цій статті було здійснено спробу узагальнити різні версії, що відбилися на шпальтах імперських газет, вказувалося на те, що близькість подій породжувала «констатування найближчих причин та наслідків». Серед іншого, автор вказував на систематичне та безпардонне «розпалювання народних страстей» низкою провінційних та центральних газет. Він відзначає, що дії таких газет не можна вважати основною причиною «антиєврейського руху», але, за його висновком, вони стали найближчою причиною: «Не стане ж ніхто заперечувати, що жужжання кожного дня над вухом у маси про те, що єдиним винуватцем її економічного лиха – євреїв не налаштує цю масу на користь цього єврея».

Висновок автора має однобічний характер, він вважає, що виною «ненависті» є аномальні економічні стосунки єврейського населення та так званого «руського». Вихід з цього становища автор бачить у ліквідації територіальних обмежень для євреїв та зрівнянні їх у правах з іншими громадянами (ліберально-асиміляційний підхід, властивий і частині єврейської інтелігенції). Автор публікації вважає, що до цього має додатися ще так звана зміна економічного типу євреїв, розширення їх участі в економічній сфері [24]. В іншій статті в огляді публікацій петербурзьких газет автор огляду вказує на поширення цими газетами тези про так звану «економічну експлуатацію» (що розглядалася здебільшого як наслідок політики російського уряду) з боку єврейського населення як про причину погромів. Дотримуючись думки про корінну причину подій як економічну експлуатацію, автор огляду говорить водночас про те, що економічна експлуатація не є виключно атрибутом єврейсько-неєврейських стосунків, тому що у «великоросійських» губерніях єврейського населення майже немає, а система економічної експлуатації існує. Тобто автор не вважає конфлікт наслідком національного чи релігійного протистояння, а також розглядає єврейське населення як соціально структуровану, а не зовнішньо гомогенну «національну» громаду. Подібні погляди ми зустрічаємо і в інших публікаціях в «Одесском листке». [10; 25]. Особливо різко в «Одесском листке» автор однієї з публікацій виступає проти того, що в «Новом времени» газети, які займались «натравлюванням на євреїв», характеризувалися як «патріотичні» [24].

Отже, публікації, здійснені в газеті «Одеский листок» в 1881 р. в період масових антиєврейських погромів в Російській імперії, свідчать про так звану юдофільську (тобто не-антисемітську) позицію газети. Її матеріали та інтерпретація публікацій з інших газет сприяли створенню та трансляції більш-менш об'єктивної інформації щодо погромів («безладів», «беспорядков») у масову суспільну думку. Зміст надрукованих матеріалів як щодо перебігу погромів, так стосовно їх причин ілюстрував вплив на суспільне життя обраного для дослідження періоду модерних соціальних та національних ідей.

Список використаних джерел

1. Тихонов А.К. Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 65-74.
2. Еврейский вопрос на страницах «Новороссийского телеграфа». *Одесский листок*. 1881. 21 марта (№ 54).
3. Одесса, 20-го марта. *Одесский листок*. 1881. 21 марта (№ 64).
4. Русская печать о страшном событии 1-го марта. *Одесский листок*. 1881. 6 марта (№ 50), 8 марта (№ 52).
5. Русская печать. *Одесский листок*. 1881. 13 марта. № 56.
6. Дневник. *Одесский листок*. 1881. 14 марта (№ 57).
7. Искра С. М. Мысли вслух. Фельетон. *Одесский листок*. 1881. 16 апр. (№ 82).
8. *Одесский листок*. 1881. 3 квіт. (№ 74).

9. Панихида по в бозе почившем государе в новой синагоге. *Одесский листок*. 1881. 12 марта (№ 55).
10. Русская печать. *Одесский листок*. 1881. 3 мая (№ 97).
11. Беспорядки в Одессе. *Одесский листок*. 1881. 5 мая (№ 98).
12. Объявление. Жителям города Одессы /Временный одесский градоначальник, генерал-адъютант Дондуков-Корсаков; Комментарий к объявлению. *Одесский листок*. 1881. 8 апр.(№ 78).
13. Дневник. Картина безобразий в г. Киеве. Рассказы очевидцев. *Одесский листок*. 1881. 30 апр.(№ 94).
14. Дневник. Дело о беспорядках в Одессе. *Одесский листок*. 1881. 6 мая (№ 99).
15. Русская почта. Херсон. *Одесский листок*. 1881. 6 мая (№ 99).
16. Дневник. Киевские уличные безобразия. *Одесский листок*. 1881. 1 мая (№ 96).
17. Дневник. Беспорядки в Одессе. *Одесский листок*. 1881. 8 мая (№ 101).
18. Официальное разъяснение о беспорядках в Одессе *Одесский листок*. 1881. 7 мая (№ 100).
19. Рассказы очевидцев.1-4. *Одесский листок*. 1881. № 98.
20. Пострадавшие во время беспорядков. *Одесский листок*. 1881.8 мая (№ 101).
21. В разъяснении распространявшихся в городе известий о происшедшем в Елисаветграде столкновении между христианским и еврейским населением. *Одесский листок*. 1881. 18 апр. (№84).
22. Киевские уличные беспорядки. *Одесский листок*. 1881. № 99.
23. Дневник. Дело о беспорядках в Одессе. *Одесский листок*. 1881. 13 мая (№105).
24. Внутренне обозрение. *Одесский листок*. 1881. 30 апр. (№ 94).
25. Русская печать. *Одесский листок*. 1881. 13 мая (№ 105).

Павленко В.Я.

к.і.н., доцент

Херсонський державний університет, м. Херсон

УДК: 94:341.485] (447.72) «1946/1947»

ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ХЕРСОНЩИНИ – ГОЛОД 1946 – 1947 РР.

At the heart of the original research base – documents from the funds of the State Archives of the Kherson region. As a result of their analysis, the author reconstructed the tragic picture of the famine of 1946 - 1947. Many sources are introduced for the first time to the scientific circulation, which provided an opportunity to add to the specifics the already existing knowledge on the topic.

Keywords: *Hunger, totalitarianism, drought, documentary sources, dystrophy, expropriation.*

Події, пов'язані із Голодоморами ХХ століття, ніколи не зітруться із пам'яті українського народу. Тому суспільно-політична та наукова актуальність даної теми зрозуміла. При цьому зазначимо, що хоча дана проблема знайшла відображення у працях багатьох дослідників [1; 2; 3; 4; 5], а також у збірниках документів [6], вона у порівнянні з подіями голодів 1921 – 1923 рр. та 1932 – 1933 рр. є менш вивченою, а тому потребує подальшої розробки як відносно історії всієї України, так і окремих її регіонів, включаючи південну частину республіки, що найбільше постраждала від лихоліття. У фондах Державного архіву Херсонської області зберігаються джерела, що надають можливість виконати це завдання [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. Зауважимо, що під терміном «Херсонщина» будемо розуміти територію сучасної Херсонської області.

Але спочатку хоча б коротко нагадаємо про причини голоду 1946 – 1947 рр. Перш за все відзначимо, що серед них були і об'єктивні, і суб'єктивні. Як цілком справедливо відзначає відомий український історик, дослідник вітчизняної історії і Голодоморів ХХ століття, С. Кульчицький, у повоєнному, третьому голоді «фактор терору не переважає. Його першопричини – посуха, що охопила у 1946 р. майже всі зерно виробні райони півдня та сходу України, а також немилосердні хлібозаготівлі» [1, с. 13]. Валовий збір зерна у 1946 р. порівняно з 1945 зменшився у 2,4 рази [2, с. 14]. Крім того, не могли минути безслідно тяжкі наслідки Другої світової війни, посилені експортом хліба за кордон [2, с. 15; 5, с. 26; 15, с. 56; 16, с. 181].

Із сказаного зрозуміло, що така надзвичайно складна і напружена ситуація, у поєднанні з об'єктивними і суб'єктивними чинниками, вибухнула голодом. А початком його цілком логічно вважають засекречену постанову уряду УРСР і ЦК ВКП(б)У від 23 січня 1946 р. У ній йшлося про хлібозаготівлі в Україні і місцевим органам влади ставилась жорстка вимога «принять самые решительные меры к усилению хлебосдачи всеми колхозами и совхозами» [6, с. 17 – 18]. Фактично давалась вказівка провести експропріацію хліба всілякими методами, не зважаючи на скрутне становище, у якому перебувало українське село.

Виконуючи вимоги вищого керівництва, місцеві партійні і радянські органи влади зосередили свою увагу на завданнях хлібозаготівлі і доклали багато зусиль на їх виконання, тобто почалось вилучення зерна. На всіх засіданнях, на зборах партійно-господарського апарату питання про здачу хліба обговорювались як першочергові, саме на них робився наголос у виступах очільників області і районів. Починаючи свої промови, перший секретар Херсонського обкому партії О. Федоров підкреслював, що завдяки мудрій політиці більшовиків і особисто їх вождя – Сталіна – колгоспний лад перемиг, селяни стали заможнішими і звільнились від експлуатації. Звичайно, він змушений був це говорити, так давно склалося по всій країні,

але при цьому добре знав реальний стан справ. Із доповідних записок, що надходили з районів та із тих листів трудящих, що адресувались йому особисто, вимальовувалась панорама голоду.

Так, наприклад, у грудні 1946 р. його інформували, що становище в багатьох колгоспах Білозерського району все більше погіршувалось, особливо на території Киселівської і Цареводарської сільрад, де багато селян, рятуючись від голоду, переходили працювати у промисловість. Вони мали таку можливість, так як мешкали недалеко від міста. Але в результаті такого відходу селян не було кому навіть доглядати за худобою, поголів'я якої скорочувалось. За інформацією секретаря райкому партії, багато селян, а особливо сім'ї загиблих у роки війни та інвалідів, перебували у стані виснаження, діти не ходили до школи. При цьому дитячий будинок був переповнений і вже не міг нікого прийняти [9, арк. 45].

Не кращим було становище і в інших південних районах області, зокрема у Скадовському, у якому у деяких колгоспах селянам взагалі не видавали хліба на трудодні. Тому їх діти залишали школу, а великі юрби знедолених людей збирались біля райкому та райвиконкому, сподіваючись хоч на якусь допомогу, але ресурсів для цього в районі не було. Секретар Скадовського райкому партії просив О.Федорова допомогти хлібом хоча б сім'ям загиблих воїнів. Особливо тяжке становище склалось на території Софіївської, Круглозерської, Тарасівської та Андронівської сільрад, де крім хліба були відсутні ще інші продукти харчування [9, арк. 46].

Голод став ще більш лютим у 1947 році. У Цюрупинському районі на березень 1947 р. було виявлено 3209 людей, вражених дистрофією від недоїдання. Голова райвиконкому Я.Бабенко у доповідній записці О.Федорову просив допомоги: «Району требуется поддержка в Продовольствии, я мирился и не верил до тех пор, пока сам лично 30% от общего количества 3209 человек проверил» [7, арк. 26]. Показово, що слово «Продовольствие» написано з великої літери. Це можна зрозуміти, адже від продовольства залежало життя.

У Скадовському районі, на початку 1947 р., становище теж погіршилося. Так, лише за один місяць (лютий) кількість виявлених хворих на дистрофію зростає із 464 осіб до 1300, а кількість померлих – із 8 до 34 [7, арк. 15]. У документах, що інформують про стан справ у цьому районі, фігурує термін «вітаміннохворі» – на території Тарасівської сільради їх було 221 чоловік, на території Олексіївської – 70 [7, арк. 11].

У с. Хорли Каланчацького району на початку 1947 р. від голоду померли 4 людей, із них двоє дітей віком від 4 до 6 років з одної сім'ї [7, арк. 11].

Страждали не лише колгоспники, а й робітники радгоспів, яким видавали продовольчі картки, але їх не вистачало. У радгоспі «Городній Велетень» Білозерського району лише 30% робітників отримали продовольчі картки, при цьому більш ніж 500 дітей робітників і службовців радгоспу більше трьох місяців 1947 р. харчувались лише жмихом [7, арк. 10].

З надією на порятунок до керівників області звертались голодні люди, листи деяких із них доходили до адресатів. Наведемо кілька з них без редагування, зберігаючи стиль викладу. Так, 28.01.1947 р. на ім'я секретаря обкому партії О.Федорова надійшов лист із Цюрупинська від судоводія із великим стажем. Він не отримував хліб з жовтня 1946 до кінця січня 1947 р., а тому пише, що не може «дотягти» до виборів до Верховної Ради. Тому «обрашаюсь к Вам, могущему провести в жизнь завет Верховного Вождя тов. Сталина о живом человеке» [10, арк. 177]. Цей документ дає змогу краще зрозуміти особливості того періоду історії, його атмосферу. Важливо було у зверненні не лише викласти суть справи, а й знайти вагомі аргументи на користь свого прохання.

Із Цюрупинська надійшов ще один лист, у якому йшлося про майора у відставці. Він прослужив у Червоній Армії 25 років і пройшов всю війну, але опинився разом із дружиною і донькою (9 років) у скрутному становищі, не маючи ні взуття, ні білизни, ні верхнього одягу [10, арк. 180]. В обох випадках авторам листів було надано допомогу. Подібних звернень надходило багато, по деяким із них призначались перевірки [10, арк. 184, 187, 196].

Керівники районів зверталися до республіканського керівництва, при цьому не лише інформували про тяжке становище, а й інколи висловлювали ділові пропозиції щодо виходу із кризи. Так, секретар райкому партії Голопристанського району П.Шабанов та голова райвиконкому В.Соколов не лише повідомляли, що в районі, у якому на кінець 1946 р. налічувалось 49197 осіб населення, значна кількість людей або ж опухла від голоду, або ж знаходиться на межі цього (із 9736 робітників і службовців району лише 25% мали хлібні картки). Пропонувалось, хоча б як виняток складного періоду, дозволити на один рік вільний продаж хліба на ринку. На думку авторів звернення, це могло б привести до падіння цін на нього та зменшення дефіциту харчів [7, арк. 1]. Але такі пропозиції суперечили поглядам Сталіна на економічні проблеми соціалізму.

Розширення масштабів голоду на початку 1947 р. поставило під загрозу роботу лікарняних закладів, що були переповнені виснаженими людьми. Завідуючий облздороввідділом, розуміючи небезпеку, доповідав обласному керівництву, що кількість хворих на дистрофію у Херсонській обласній та міських лікарнях, катастрофічно зростає. Особливо багато хворих поступало із Херсонського та Білозерського районів. У лютому 1947 р. постало питання про повне закриття уже й так значно скорочених таких відділень як хірургічне, гінекологічне, та відділень для лікування очей, вух, горла, носу. Виникла реальна загроза, що населення області буде позбавлене спеціалізованої кваліфікованої допомоги. Зав. облздороввідділом запропонував терміново відкривати пункти харчування для найбільш вразливих груп населення [11, арк. 1].

Не краще було і у лікарнях Генічеського району. За перше півріччя 1947 р. у районній лікарні побувало більше 1000 чоловік, хворих на дистрофію, а у сільській Ново-Григорівській – біля 300. За цей період у

районній лікарні померло від недоїдання 80 чоловік, а ще 23 померлих було підібрано на вулицях міста. На кінець червня 1947 р. кількість виснажених людей не зменшилась, кожного дня їх поступало по 10 – 15 чоловік. Головний лікар у своїй доповідній записці відзначав, що потрібно 3 – 4 місяці лікування і хорошого харчування, щоб повернути хворих до трудової діяльності [11, арк. 19]. Але як це можна було зробити, якщо не у всіх лікарнях хворі забезпечувались продовольством [4, с. 293 – 296; 11, арк. 3], що навіть важко уявити, як ледве живі люди обходились без їжі.

Не можна сказати, що місцеві органи влади у роки скрути проявляли бездіяльність. В міру своїх можливостей вони намагались виправити становище різними методами, в тім числі за допомогою режиму економії хлібних ресурсів і жорсткого контролю за їх використанням. Зокрема, бюро Херсонського обкому КП(б)У прийняло рішення з 1-го липня 1946 р. збільшити вміст вівсяного ячменю і кукурудзи при випіканні хліба до 40%, списки контингенту населення, що отримували продовольчі картки, затверджувались на засіданні облвиконкому [12, арк. 128 – 130]. Питання, пов'язані з боротьбою із дистрофією, розглядались на засіданнях райкомів партії [7, арк. 13]. Але усе це не покращило ситуацію суттєво.

Деякі голови колгоспів та місцеві керівники намагались приховати хліб, щоб роздати його селянам, за це їх звільняли з роботи, а то й притягували до кримінальної відповідальності [12, арк. 40].

У грудні 1946 р. бюро Херсонського обкому КП(б)У постановило видавати додаткове харчування дітям – дошкільного віку – 6400 осіб, шкільного віку – 12700 [13, арк. 121].

Херсонський облвиконком прийняв рішення про надання харчування 40700 дітям з 01.02. до 01.07.1947 р. Але у зв'язку із складними кліматичними умовами і бездоріжжям були перебої з доставкою продуктів у віддалені райони. Більшість районів не отримали рибного жиру, олії, дріжджів, джему. Жоден із районів не отримав сухого молока. Рішення про надання харчування контингенту дітей у кількості 40700 не було виконано. Єдиним джерелом існування для багатьох людей стали одноразові пункти харчування, де видавали гарячу їжу (тарілку супу) [11, арк. 2 – 3].

Документальні джерела містять інформацію, що на березень 1947 р. в області було створено 555 харчових пунктів, які обслуговували 31543 дітей дошкільного і шкільного віку. Крім того, існувало 231 ясел, де харчувалось 6190 дітей. Налічувалось також 38 харчових станцій, де отримували їжу 2702 дітей, тобто разом більш як 40000 дітей. У той же час 710 хлопчиків і дівчаток харчувались у дитбудинках, у кожному районі був один такий заклад [14, арк. 12].

Чи відповідала дійсності наведена статистика, важко сказати сьогодні. Відомо, що й самі керівники районів вважали, що харчові пункти полегшують стан, але не вирішують продовольчу проблему [7, арк. 1].

Натомість існувала інша, страшна статистика, хоч й її достовірність теж неможливо перевірити. Але наростаючу динаміку голоду та його

наслідки можна прослідкувати в процесі ознайомлення із запропонованою таблицею.

Дані про виявлених хворих на дистрофію на 12.02.1947 р.

Район	Січень 1947 р.				Перша декада лютого 1947 р.			
	Всього	Госпіталізовано	На амбулаторному лікуванні	Померло	Всього	Госпіталізовано	На амбулаторному лікуванні	Померло
Білозерський	147	32	59	33	420	92	59	13
Голопристанський	1586	206	175	-	1993	326	294	11
Скадовський	412	58	231	7	132	14	33	5
Херсонський	273	21	217	6	340	57	102	8
Разом	2418	317	682	46	2885	489	488	37

[11, арк. 4]

Незаангажований аналіз наведених офіційних джерел породжує сумніви у їх об'єктивності і викликає ряд запитань у зв'язку із великими розбіжностями щодо виявлених хворих на дистрофію у різних районах з приблизно однаковими кліматичними умовами. Наприклад, між Білозерським (147) і Голопристанським (1586). Більш вірогідно виглядають показники, що стосуються Цюрупинського району, про який вже йшлося раніше: всього хворих виявлено 3209, із них дітей віком до 12 років – 600, госпіталізовано 107 людей (без вказання віку), на амбулаторному лікуванні – 509 (без вказання віку), померло 35 (понад кількості хворих) [7, арк. 1]. Голод не лише фізично знищував людей, а й калічив морально і психічно. Тому з'явилися випадки канібалізму [3, с. 171]. На Херсонщині на квітень 1947 року було зафіксовано два таких випадки (у Ізмаїльській області – 53, Одеській – 10, Запорізькій – 6, Миколаївській – 1) [6, с. 248].

Є ще багато конкретних фактів, які допомагають побачити страшну трагедію народу в ті часи, але ще залишається і багато питань. Зокрема, складно підрахувати людські втрати Херсонщини в роки голоду. Та зрозуміла роль тодішнього керівництва СРСР, зокрема Сталіна, в ньому. Про це переконливо свідчать багато фактів із різних джерел. Зокрема, 15 вересня 1947 р., не дивлячись на колосальне виснаження людських та економічних ресурсів, Сталін у своїй телеграмі місцевим органам влади вимагав не лише виконати, а й перевиконати план хлібозаготівель [7, арк. 135].

На кінець першого півріччя 1947 року, у період, коли голод знаходився у своєму апогеї, на території Херсонської області було офіційно виявлено 44681 людину, хвору на дистрофію. Із цієї кількості 3582 особи знаходились на стаціонарному лікуванні і на 20.06.1947 р. 816 людей одужали. Але за перше півріччя 1947 р. померло 1137 людей, при чому, семеро з них померли за 20 днів червня [6, с. 247].

У результаті таких втрат чисельність населення на Херсонщині помітно зменшилась. Так, якщо у порівнянні з 1945 р., у 1946 році зафіксовано значний приріст населення (1945 р. – народилось 6827, померло – 6016, у 1946 р. – відповідно 13364 і 6045, тобто, якщо у 1945 р. кількість населення збільшилась на 811 осіб, то у 1946 – на 7219) [11, арк. 8]. Але за 1947 рік, внаслідок втрат від голоду, кількість населення у південних областях України (Миколаївській, Запорізькій, Ізмаїльській, Херсонській), а також у Чернівецькій зменшилась. У цих областях народилось 194,6 тисяч чоловік, а померло 265,9 тисяч, особливо часто помирали немовлята.

Важко підрахувати загальну кількість загиблих від голоду на Херсонщині у 1946 – 1947 рр., так як не всі випадки фіксувались на місцях. Лише за офіційними даними загсів УРСР, явно заниженими, Україна втратила понад 800 тис. чоловік, що померли від недоїдання [16, с. 181].

Виявлені і вивчені у результаті неупереджено проведеного дослідження джерела переконливо свідчать, що голод 1946 – 1947 рр. був викликаний цілим комплексом причин об'єктивного і суб'єктивного характеру. Ігнорування тих чи інших не сприяє відтворенню об'єктивної картини подій. На основі аналізу документів і фактів із них, можна зробити висновок, що першим поштовхом до великої біди став об'єктивний чинник – посуха, посилена тяжкими наслідками війни. Але голоду можна було б уникнути, якби не антисоціальна політика тодішнього керівництва СРСР. Вона продовжувалась і в наступні роки. Так, у 1948 р., з'явився Указ Президії Верховної від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві». Він стосувався тих селян, що не виробили мінімум трудоднів або ж не були членами колгоспів [17, с. 66] і значно зменшував можливості людей працювати на своєму присадибному господарстві, яке давало $\frac{3}{4}$ грошових доходів. Отже, ті, що пережили 1947-й рік, зазнали нових утисків. Це разом із відміною карткової системи і грошовою реформою кінця 1947 року стало наступним і логічним кроком голодотворення, який доповнив жахливу картину повоєнного лихоліття.

Список використаних джерел

1. Кульчицький С. Голоди 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947 рр.: схожість і відмінність. *Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки*. Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. Видавництво М. П. Коць. Київ – Нью-Йорк, 1998. С. 7 – 13.
2. Марочко В. «Третій радянський»: голод 1946 – 1947 років *Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки*. Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. Видавництво М. П. Коць. Київ – Нью-Йорк, 1998. С. 13 – 19.
3. Морозюк Ф. Голод 1946 – 1947 років на Херсонщині. *Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки*. Міжнародна наукова

- конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. Видавництво М. П. Коць. Київ – Нью-Йорк, 1998. С. 165 – 175.
4. Горбуров К.Є. Голод 1946 – 1947 рр. на території Півдня УРСР. Миколаїв: В-во Шамрай П.М., 2006. 278 с.
 5. Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946 – 1947 рр. Київ, 1991. 47 с.
 6. Голод в Україні 1946 – 1947: Документи і матеріали. Київ – Нью-Йорк. Видавництво М.П. Коць. 1996. 376 с.
 7. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Фонд Р-46. Оп. 1. Справа 786.
 8. ДАХО. Ф. П-46. Оп. 1. Спр. 413.
 9. ДАХО. Ф. П-46. Оп. 1. Спр. 408.
 10. ДАХО. Ф. П-1979. Оп. 2. Спр. 61.
 11. ДАХО. Ф. П-46. Оп. 1. Спр. 795.
 12. ДАХО. Ф. П-46. Оп. 1. Спр. 39.
 13. ДАХО. Ф. П-46. Оп. 1. Спр. 471.
 14. ДАХО. Ф. Р-1979. Оп. 2. Спр. 34.
 15. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Херсонська область / Ред. кол. тому: О.Є. Касьяненко (гол. редкол.). АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 688 с.
 16. Король В.Ю. Історія України. Київ: Феміна, 1995. 264 с.
 17. Павленко В.Я., Печена В.Г. Наш рідний край. Методичні рекомендації та матеріали до вивчення питань історичного краєзнавства в загальноосвітніх школах (Навчально-методичний посібник для вчителів). Херсон: ФОП Вишемирський В.С., 2018. 92 с.

Сердюк Ж.М.

аспірантка кафедри історії України

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, м. Одеса

УДК 930.253:[373.5-055.25-057.87](477.74-21)“1850/1900”

ОСОБОВІ СПРАВИ УЧЕНИЦЬ ОДЕСЬКОЇ МАРІЇНСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті прослідковано процес заснування перших жіночих середніх навчальних закладів в Україні на тлі загальноімперських реформ. На прикладі архівного фонду Одеської Маріїнської жіночої гімназії проаналізовано джерельну цінність особових справ учениць. Окреслено коло питань та можливостей для дослідників теми жіночої освіти при роботі з джерелами.

Ключові слова: жіноча освіта, гімназія, середня школа, особові справи учениць.

У другій половині XIX ст. внаслідок освітніх реформ російського уряду 1858-1870-х рр. в Україні була створена жіноча всестанова відкрита середня школа, що являла собою принципово нову соціально-педагогічну модель будови жіночої освіти. Під тиском громадськості царські чиновники відмовились від закритих привілейованих навчальних закладів, де виховувались дівчата-інститутки з консервативними поглядами та перекрученими уявленнями про життя та перейшли до відкритої школи, де виховання дівчат ґрунтувалось на взаємодії сім'ї та суспільства. Становлення нових навчальних закладів супроводжувалося певними труднощами. Проте протягом наступних років розширювались навчальні програми, вдосконалювалась система виховання, стирались станові межі між окремими групами учениць. Надзвичайно важливо прослідкувати такі зміни «зсередини» навчальних закладів, досліджуючи їх архіви. Характерним прикладом є фонд Одеської Маріїнської жіночої гімназії.

Зокрема, цінним джерелом інформації щодо походження, здібностей та нахилів гімназисток виступають їх особові справи. Типова особова справа вміщує письмове прохання батьків чи родичів дівчинки про прийом до навчального закладу, свідоцтва про результати вступних та перехідних випробувань, копії атестатів за сьомий та восьмий класи, протоколи пробних уроків з різних предметів, які проводили випускниці у молодших класах, письмові екзаменаційні відповіді (лише у восьмикласниць) та фотокартки учениці у різному віці. Окрім того, при вступі до гімназії необхідно було надати метричне свідоцтво про народження та хрещення, свідоцтво про щеплення від віспи, копії документів батька, а також письмове зобов'язання батьків чи опікунів забезпечити дівчинку всім необхідним згідно вимог гімназії (формою, навчальним приладдям тощо). Особові справи свідчать, що найвищі показники успішності мали переважно дворянки. Можливо, це було пов'язано з традиціями виховання дітей у таких родинах. Їм з народження приділяли багато уваги, гарно виховували та давали непогану початкову домашню освіту. Батьки зі статками часто для таких цілей наймали кваліфікованих педагогів з різних наук. Так, дворянка, дружина надвірного радника Катерина Олександрівна Байер у своєму проханні зарахувати 10-річну дочку Марію до першого класу Маріїнської гімназії зазначила, що та отримала початкову домашню освіту [1, арк. 1]. За дворянку Балицьку Марію, 1887 року народження, турбувалися відразу двоє родичів. Спочатку батько, Павло Осипович Балицький, у 1898 р. влаштовував дочку до першого класу, зазначаючи про отримання нею початкової домашньої освіти. При цьому висловив бажання, щоб Марія додатково вивчала необов'язкові предмети – німецьку та французьку мови [2, арк. 1]. Через кілька років брат дівчини, дворянин Маркел Балицький, влаштовував Марію до восьмого класу гімназії вивчати математику, а також звертався до Піклувальної Ради з проханням звільнити сестру від плати за навчання. Цікаво, що сім'я Балицьких проживала в селі Северинівка Подільської губернії Брацлавського повіту. А в Одесі Марію поселили у священика Покровської церкви отця Мелерія Шаравського.

Можливо, він був родичем Балицьких [2, арк. 2]. Звісно, мали місце і протилежні випадки. Балицька Ванда, дочка дворянина, католицького віросповідання була зарахована до першого класу гімназії в серпні 1899 р. за результатами вступного іспиту у віці 11 років. Ймовірно, навчання давалось їй важко, у свідоцтві за четвертий клас отримала лише кілька четвірок – із Закону Божого, правопису, французької мови та рукоділля, інші оцінки склали трійки і навіть двійки. Особливо вражає річна двійка з російської мови. Через низькі показники успішності дівчину залишили на повторний рік навчання у четвертому класі та її мати забрала документи з гімназії [3, арк. 1].

Цілком зрозуміло, що влаштувати дітей до гімназії прагнули, перш за все, батьки, які самі мали освіту та розуміли її цінність та життєву необхідність. Дружина відставного колезького реєстратора Євгенія Антонівна Арнольд віддала до Маріїнської гімназії двох дочок Ірину та Надію відповідно 1888 та 1892 років народження. Попередньо дівчата отримали домашню освіту, а в гімназії вивчали усі предмети, включно з необов'язковими. Цікаво, що Євгенія Антонівна підписалась під заявою як «жіночий лікар» [4, арк. 1-2].

Досить непогано вчилися діти громадян іноземного походження. Так, Бакош Петронеля-Марія, дочка купця другої гільдії, римо-католицького віросповідання, до вступу у другий клас Маріїнської гімназії навчалась в німецькому комерційному училищі. Її атестат за сім класів свідчить про майже відмінні успіхи у навчанні. Лише з трьох дисциплін – математики, історії та фізики дівчина отримала оцінку «добре» [5, арк. 1-4]. Відмінно навчалась і дочка болгарського підданого Ганна Балева, її свідоцтво про закінчення восьмого класу містить лише одну четвірку з правопису [6, арк. 1-3].

Представникам етнічних меншин навчання давалося нелегко. У зв'язку з цим заслуговує на повагу наполегливість деяких батьків у даному питанні. Зокрема, вдова одеського міщанина караїмського віросповідання Султан Ісаківна Баккал прагнула дати освіту чотирьом донькам і періодично намагалася їх влаштувати до Одеської Маріїнської гімназії. Та лише дві з них, Гогар, 1879 року народження, та Ганна, 1881 року народження, пройшли повний курс навчання. Гогар, очевидно, мала найкращі здібності, вона змогла закінчити вісім класів з середнім балом 3,8 та отримати звання вчительки географії [7, арк. 1-2]. Ганна, отримавши початкову домашню освіту, була зарахована до підготовчого класу та закінчила сім класів з середнім балом 3,33. А їх сестри – Сара [8, арк. 1], 1875 року народження, та Беруха [9, арк. 1], 1885 року народження, не склали вступних іспитів через низький рівень знань, хоча Сара перед тим закінчила два класи однієї з гімназій Санкт-Петербурга. Міщанка Розалія Бакшт іудейського віросповідання у проханні зарахувати сестру Гертруду до першого класу у 1874 р. гордо зазначила, що сама підготувала її до вступу в гімназію. Очевидно, що рівень тієї підготовки був не надто

високим, тому що особова справа Гертруди Бакшт містить ще одну аналогічну заяву Розалії за наступний 1875 р. [10, арк. 1-2].

Численні особові справи містять заяви батьків з проханням про звільнення дітей від плати за навчання. Зокрема, вдова одеського міщанина Поліна Балабан з 1872 р. неодноразово зверталася з подібними проханнями як до Піклувальної Ради, так і особисто до міського голови Г. Новосельського. Вона скаржилась на вкрай нужденне становище, називала дочку Ганну бідною сиротою, а себе, підписуючи заяву, - бідною хворою вдовою. При цьому Ганна Балабан не проявляла особливих успіхів у навчанні, часто залишаючись на повторний рік навчання рік у тому ж класі [11, арк. 1-3]. Схоже, що подібні пільги Піклувальна Рада гімназії надавала переважно ученицям дворянського походження. Ймовірно, це було пов'язано з їх успіхами у навчанні, про що зазначалось вище. Так, дружина надвірного радника Севастія Григорівна Байдан висловила прохання звільнити дочку Катерину від сплати за навчання вже з першого класу, зазначаючи, що не має коштів. На особовій справі Катерини Байдан є резолюція про звільнення від плати на половину [12, арк. 1]. Представниці інших верств могли розраховувати на подібне відношення шкільного керівництва лише навчаючись без трійок. Саме завдяки гарним оцінкам для учениці шостого класу Брандель Балабан плата була знижена вдвічі. У відповідному проханні до шкільного керівництва її батько, одеський міщанин Соломон Балабан, вказує на скрутне матеріальне становище. Згодом дівчина закінчила гімназію зі срібною медаллю [13, арк. 1-2]. Вдова одеського міщанина Сицилія Берман, бажаючи добитися звільнення дочки Лізи від плати за навчання вже у підготовчому класі, не обмежилася лише стандартним проханням. Вона надала свідоцтво про те, що дійсно перебуває у вкрай нужденному становищі та заслуговує на пільги у навчанні дочки. Документ засвідчили один з членів Одеської міщанської управи та почесний громадянин А. Бродський [14, арк. 1-2].

Деякі батьки, навпаки, готові були на все, аби влаштувати дітей на навчання до гімназії. На початку 1877 навчального року на ім'я керівниці гімназії надійшла заява феодосійського міщанина Самійла Ага. Його дочка Ольга успішно склала іспити для вступу у другий клас гімназії, але не була зарахована через нестачу вільних місць. Батько не поспішав забирати документи дочки з гімназії, просив зарахувати її на перше ж вакантне місце, а також заявляв про готовність сплачувати за навчання. При цьому зауважував, що його дочка не повинна вчитись безкоштовно [15, арк. 1].

Особові справи гімназисток є цінним джерелом інформації про рівень національної свідомості та загальний культурний рівень членів їх родин. Так, архівний фонд Одеської Маріїнської жіночої гімназії містить заяви батьків та родичів учениць за 1919 р. з питання про викладання української мови. Посилаючись на наказ генерал-губернатора по Одеському навчальному округу, за яким українська мова відносилась до необов'язкових навчальних дисциплін, батьки у своїх заявах демонстрували власне відношення до даного предмету. Як тільки не

називали українську мову: «украинско-галицкий язык», «малороссийский язык», «малороссийская мова» і навіть «малорусское наречие» [16, арк. 3, 10, 15, 215]. При відмові її вивчати нарікали, що додатковий предмет потребує надто багато часу, посилалися на слабе здоров'я дітей, перевантаженість шкільної програми та ін. Одні просили звільнити від вивчення, але дозволити відвідувати уроки української мови. Інші зауважували, що вивчати мову необхідно для загального розвитку, зазначаючи, що це мова Шевченка та Котляревського [16, арк. 1-337]. Пані Олександра Бредіхіна заявила, що її дочка Ніна вивчатиме «Украинский-Шевченковский язык» [16, арк. 118]. Загалом, за результатами анкетування бажання продовжувати вивчення української мови висловили 104 особи, відмовилися – 208 [17, с. 278-284]. Причому відповідне рішення батьків не пов'язувалось з національністю чи походженням. Схоже, що на вибір вивчати чи не вивчати українську мову впливав вік дитини, стан її здоров'я, а також рівень освіченості батьків. Це підтверджують тексти батьківських заяв. Приміром, протоієрей Антоній Тимофєєв заявив, що «не находит нужным, чтобы Зинаида (ученица 4 класса) изучала малорусский язык» [16, арк. 10]. У наступній заяві щодо іншої дочки він змінив власну думку: «если изучение украинского языка будет состоять в чтении и разборе произведений Шевченка, Котляревского и других малорусских писателей, то он желает, чтобы дочь Людмила (ученица 6 класса) изучала язык» [16, арк. 12]. Схожа за змістом і заява колезького радника Максима Дейнеки, який забажав одну з дочок - Марію, ученицю підготовчого класу, звільнити від вивчення мови, а Євгенію, ученицю першого класу, навчати мові [16, арк. 34]. Одні батьки заявляли, що вивчати мову їх дітям небажано. Інші були більш категоричними, запевняючи, що їхні діти вчити мову не будуть. Деякі, навпаки, наголошували, що вивчення української мови необхідне для розвитку їх дітей. Були й такі, як пан Піонтковський, котрий, не бажаючи виділятися, обережно просив захувати його дочку Лідію, ученицю першого класу до тієї більшої групи, яка буде за або проти подальшого вивчення української мови [16, арк. 130]. Дехто просив дозволити їх дітям вивчати мову, тоді як інші були не проти лише за умови, що вивчення даного предмету не потребуватиме додаткової оплати. При цьому значна кількість заяв була складена неграмотно, батьки припускалися граматичних та стилістичних помилок.

Таким чином, очевидно, що особові справи учениць Одеської Маріїнської жіночої гімназії інформативно доповнюють відомості про функціонування середніх жіночих навчальних закладів другої половини XIX ст. Аналізуючи джерела, можна отримати дані про соціальне походження та віросповідання учениць, уявлення про склад сім'ї, її статки та особливості домашнього виховання дітей, дослідити зміни між рівнями дошкільної підготовки дівчат та їх успішності в період навчання, виявити взаємозв'язок школи та родини, а також позицію батьків стосовно актуальних питань того часу.

Джерела та література:

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 47. Оп. 1. Спр. 666.
2. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 704.
3. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 701.
4. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 607-608.
5. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 680.
6. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 695.
7. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 673.
8. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 672.
9. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 675.
10. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 681.
11. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 682.
12. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 663.
13. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 683.
14. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 815.
15. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 476.
16. ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 5704.
17. Музичко О.Є. Ставлення російської інтелігенції Одеси до проблеми розвитку української мови у 1917-1919 роках. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*. Одеса, 2007.

Сусоров В. Д.

д. і. н., професор

Херсонський національний технічний університет, м. Херсон

УДК 94 (477) 72. 1925 - 1929

КУЛЬТУРНО – ОСВІТНЯ РОБОТА СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНЩИНИ (1925 – 1929 рр.)

У повідомленні висвітлюються важливі питання щодо культурно - освітньої роботи місцевих органів та громадських організацій серед населення Херсонщини. Особлива увага звертається на діяльність хат - читалень, бібліотек, селянських будинків, а також на поширення серед робітників і селян технічних і сільськогосподарських знань.

Ключові слова: хати – читальні, бібліотеки, селянські будинки, місцеві органи влади, профспілки.

Однією з найважливіших завдань діяльності місцевої влади на початковому етапі соціалістичного будівництва була культурно-освітня робота. На порядок денний багатьох Рад, поряд з питаннями налагодження господарської справи, включались різноманітні питання – культурно-просвітницької, агітаційно-пропагандистської діяльності: робота гуртків,

відкриття хат-читалень, проведення лекцій, організація вистав, концертів, спектаклів тощо. Розуміючи, що будівництво нового суспільства неможливе без ліквідації неграмотності, місцева влада приступила до відкриття бібліотек, хат-читалень, селянських будинків і клубів. Доступ громадян до музеїв, кіно, клубів був безкоштовний. Роботі культурно – освітніх закладів уряд надавав особливо великого значення, оскільки вони здійснювали культурну, виховну та політичну освіту широких народних мас.

Певний внесок у розробку даного питання внесли історики, краєзнавці та працівники державного архіву Херсонщини. Велику допомогу у вивченні питання про культурні здобутки трудящих Херсонщини у зазначений період подають матеріали історії міст і сіл Херсонської області [1]. У роки незалежності України були опубліковані солідні монографії, які в тій чи іншій мірі характеризують культурний розвиток Херсонщини у 20-ті роки минулого століття [2]. Велику кількість документів і матеріалів взято автором із збірників документів і матеріалів, що містять загальноукраїнські матеріали [3], а також документів Херсонського архіву [4]. Широко використав автор і тогочасну місцеву пресу.

Наприкінці 1925 року в селянських будинках і хатах-читальнях Херсонського округу було вже 45 бібліотек. У селах діяло 12 районних селянських будинків, 33 окремих сільбудів, 11 хат-читалень. У цих закладах працювало 330 різних самодіяльних гуртків, 240 агітпунктів, 68 народних театрів [1, с. 45]. Із зростанням чисельності бібліотек змінювався характер їхньої роботи. Якщо в перші роки НЕПу головне місце в ній займали організаційні питання, то наприкінці 20-х років ХХ ст. назріла необхідність поглиблення роботи з трудящими, ширшого їх залучення до лав читачів з тим, щоб перетворити бібліотеку, навіть найменшу в ідеологічний центр. Влаштувалися читацькі конференції, літературні вечори. Міські та повітові бібліотеки все частіше ставали науково – методичними центрами, які готували бібліографічні та методичні посібники, матеріали про передовий досвід бібліотек. При клубах організувалися пересувні бібліотеки, обмінні пункти для обслуговування робітників безпосередньо у цехах. Більшість таких активістів працювали на громадських засадах. Не всі бібліотеки ставали осередками розгортання культурно-масової роботи. У багатьох з них пропаганда книги, робота серед трудящих не відповідали вимогам часу. Серйозним недоліком була виробнича замкнутість бібліотек, їхня відособленість від масових бібліотек. Необхідно було більш активно створювати сферу дозвілля і відпочинку, втілювати нові ефективні форми культурного обслуговування людей, використовуючи кіноклуби, організовуючи музичні і літературні вечори. Важливо було добитися, щоб у клубах працювали фахівці, для чого слід було створити систему безперервної освіти, підвищення кваліфікації та навчання культпрацівників. Саме на такі заходи і націлювали працівників бібліотек місцеві органи влади.

Бібліотеки поступово ставали науково-методичними центрами.

Особливу увагу приділяли індивідуальній роботі з читачами, цілеспрямованому керівництву читанням робітників, колгоспників, інженерно-технічних робітників, службовців. Індивідуальну роботу тісно поєднували з масовими заходами, тематичними виставками, відкритим показом літератури, читацькими конференціями, диспутами, літературно-музичними вечорами, бесідами про книги, зустрічі з діячами літератури та мистецтва, новаторами виробництва. Бібліотеки села обслуговували усі види роботи селянського будинку: як масову, так і гурткову роботу. Центр складності переносили на масового читача, проводячи бесіди, читки книг і газет, залучаючи до роботи делегатів жіночого відділу, комсомол. Бібліотеки максимум уваги приділяли і довідковій роботі селянським будинкам. Робота з пересувними бібліотеками була покладена в основу всієї бібліотечної роботи на селі, так як з невеликим комплектом книг можна обслужити велику кількість читачів і тим легше було провести у життя гасло «Книгу в маси». Найбільш розповсюдженими формами масової роботи були: лекція-доповідь, вечір запитань та відповідей, спогади, урочисті збори, мітинги, наради, читка газет вголос, світлова газета, кіно, радіо. Особливої ваги набирала масова робота гуртків. Міські та повітові бібліотеки все частіше ставали науково-методичними центрами, які видавали бібліографічні та методичні посібники, матеріали про передовий досвід роботи бібліотек.

У культурно-масовій роботі керівники клубів розуміли, що слід розширювати, збагачувати змістовність, підвищувати громадську привабливість роботи клубів за інтересами, створювати молодіжні центри дозвілля, філіали клубних закладів у гуртожитках і навчальних закладах за місцем проживання. Настійно упроваджувати у побут нові соціалістичні обряди, організовувати громадські урочистості, спільне дозвілля сімей, трудових колективів.

У наступні роки культурно-освітня робота спрямовувалася на поширення серед робітників і селян технічних і сільськогосподарських знань. Поряд із зростанням і зміцненням політосвітніх осередків відбувався процес створення навколо них гуртків, червоних кутків, лікпунктів. При хатах-читальнях і селянських будинках нерідко діяли гуртки: самоосвіти, природничо-наукові, літературні. Створювалися також на деяких підприємствах оперативні пости і літературні бригади, у їх роботі брали участь ударники виробництва, працівники заводських багатотиражок, радіовузлів. Члени оперативних постів збирали матеріал про роботу кращих виробничників і ударних бригад, а також про прогульників і бракоробів, який використовували потім у виступах агітбригад, друкували у місцевій пресі тощо. На підприємствах читалися лекції із виробничих питань, наукової організації праці, влаштовувалися конференції та обговорення актуальних виробничих і політичних питань. Організовувалися курси і гуртки для ліквідації технічної неграмотності та підвищення кваліфікації робітників.

У 1926 році в культурній роботі центральні та місцеві органи влади закликали наполегливіше розвивати масові форми, переносючи центр на підприємства, у колгоспи і радгоспи, енергійно працювати над дальшим піднесенням її якості, ідейної витриманості, сполучати форми і методи із сьогоdnішнім днем, більше розглядати життєвих питань, йти в ногу з культурно-просвітницькою роботою уряду, профспілок, громадських організацій. Освітня й виховна робота поєднувалися із завданням розумного відпочинку, різноманітних розваг та фізичного оздоровлення. Значно розширювалася діяльність усіх державних і місцевих органів по систематичному і культурному обслуговуванню трудящих, приділялося максимум уваги роботі над піднесенням культурного рівня робітника і селянина, членів їх сімей.

Радіофікація округу практично почалася в 1926 році. У Херсоні радіо було встановлено в багатьох установах. За кошти місцевого бюджету було обладнано радіо в клубах на Забалці та Військовому форштадті. На початку 1926 року радіоприймачів приватного користування ще не було, а на перше жовтня того ж року їх було вже зареєстровано 25. Розширення радіоточок було надзвичайною необхідністю як з точки зору пропаганди і агітації, особливо для тих мас населення, які були неписьменні, так і для передачі лекцій, політичних і культурних новин. Роки 1926 – 1927 характерні швидким розвитком у краї радіотехніки і практичним застосуванням радіо населенням Херсонського округу. У сільській місцевості більшість населення навіть уявлення не мали про радіо. До листопада 1927 року планувалося встановити в окрузі 10 радіоприймачів з гучномовцями у селах: Софіївці Каховського району, Кисилівці Снігурівського, Бобровому Куті, Калініндорфі Калініндорфського, Зміївці, Козацькому Бериславського, Осокорівці, Ново-Архангельську Качкарівського, Давидовому Броді Велико-Олександрівського, Іванівці Високопільського, Новій Збур'ївці Голопристанського, Каланчаку Чаплинського, Чалбасах Скадовського, Західних Каїрах, Першо-Костянтинівці Горностаївського, Царево-Дарі Херсонського районів [5]. Станом на січень 1927 року в Херсоні було вже 50 приймачів. Все це сприяло утворенню в місті «Товариства друзів радіо», що нараховувало понад 600 членів. На січень 1927 року в селах функціонувало сім радіо, з яких п'ять було встановлено за рахунок сельбудів і два за рахунок громадських організацій [4, с. 44, 45].

Велику роль в культурно-освітній роботі відігравала періодична преса. У 1921 – 1928 роках у Херсоні виходили різні газети, у тому числі: «Известия Херсонского уездного исполкома», з 1922 по 1925 роки – «Херсонский комунар», з 1925 по 1928 роки – «Рабочий», а з 1928 року – «Наддніпряньська правда». Станом на вересень 1928 року значно зріс тираж газет «Рабочий» (в 1927 – 4995 екз, 1928 – 6100 екз.), «Червоний Селянин» (в 1927 – 1195, 1928 – 1950). З кожним роком зростав культурний рівень населення і його інтерес до соціалістичного будівництва. Про це свідчить ріст тиражу періодичної преси. Так, наприклад, по Херсону за дев'ять місяців 1928 року було розповсюджено газет «Правда» і «Біднота» – 555750

екз., а також різних газет і журналів 3420 екз. Через поштові контори в окрузі було розповсюджено 1143465 газет. За даними Херсонського райвиконкому в квітні 1924 року усі 20 сільських Рад отримували від одного до десяти центральних і місцевих газет [6, с. 94].

Зростало і число книг. Так якщо на перше грудня 1925 року загальна кількість книг у 12 районних бібліотеках становила 70716 томів і було охоплено 12348 читачів, то на перше квітня 1926 року у робочих бібліотеках Херсона було вже 31460 томів, читачами було охоплено 4728 чоловік. На одного читача припадало шість – сім книг. Не дивлячись на обмеженість матеріальних коштів, бібліотеки як у Херсоні, так і в селах працювали добре [7]. Якщо в бібліотеках дореволюційного часу кількісно переважали відділи белетристики і вітчизняної історії, то в сучасних бібліотеках домінували книги точних наук, історичного матеріалізму. Із 50 тисяч дореволюційної кількості книг бібліотеки того часу вже налічували до 350 тисяч екземплярів і це без міської громадської бібліотеки [4, с. 47, 48].

Шефська робота. Осередок водників товариства культурної змички з селом широко розгорнув роботу в 1926 році по шефству над селами Ольгівкою, Бургункою, Малою Лепетихою, Ушкалкою, Осокорівкою і Фірсівкою. Деякі села з ініціативи водників відремонтували свої школи, відкрили хати-читальні, встановили кіно. До «Дня врожаю» шефський осередок потурбувалася про постачання усіх осередків пароплавів відповідними матеріалами. В усі підшефні села були відряджені доповідачі. З початком відкриття навігації команда пароплава «Комінтерн» проводила шефську роботу у селі Осокорівка. Зв'язок команди з селянами був тісний. Представники селян часто бували на судні, знайомилися з життям команди. Шефи, буваючи у селі, детально обслідували усі сторони життя, роз'яснювали селянам земельні, кооперативні та інші питання. В «День врожаю» в Осокорівці була влаштована сільськогосподарська виставка. Шефська робота приводила до того, що культурний рівень селян підвищувався. В селі вже були колективні господарства і тракторне товариство. На кошти селян була відремонтована школа, діяли хата - читальня, бібліотека. В театрі села працював лікнеп, хоровий та інші гуртки, демонструвалися кінокартини [8].

В лютому 1927 року в Херсонській центральній державній бібліотеці відбувся вечір пам'яті видатного українського письменника М.М.Коцюбинського. На вечорі було багато присутніх, небайдужих до його творчості [9]. Необхідно зазначити, що український відділ центральної бібліотеки отримував по одному екземпляру всього, що друкувалося в Україні. Вся українська продукція з 1923 по 1927 роки була в бібліотеці повністю. В березні 1927 року в бібліотеці було понад 10 тисяч нових українських книг. Найбільш популярні книги малися в 10 і більше екземплярах. У читальному залі бібліотеки нові наукові книги, що надходили, повідомлялися на окремих плакатах [10].

За перше п'ятиріччя в Херсонському окрузі було організовано 618 селянських будинків та хат – читалень, які були вогнищами культурно - масової роботи. Бездіяльність деяких з них залежала не від внутрішньої та зовнішньої обстановки, а від якості змістовного, від наявності працездатних громадських діячів села. На території Херсонського округу в жовтні 1927 року мешкало 565865 чоловік, тут існувало вже 1137 культурно-просвітницьких вогнищ, 48 селянських будинків, 84 хати-читальні, 200 бібліотек, 25 кіно, 27 радіоустановок.

Ударність бібліотечної праці в наступні роки була спрямована на обслуговування масового читача: робітника, селянина, інтелігента, а тому найактуальнішими задачами бібліотечної роботи було вивчення інтересів масового читача, що найбільше відповідало культурному розвитку та інтересам робітника і селянина. У зв'язку із загальним курсом українізації проводилася українізація бібліотек з директивами не формального підходу, а просуванням потрібної української книжки у маси населення. В 1927 році на одну бібліотеку республіки припадало в середньому 1000 книжок, а на хату-читальню – 100 книжок. У місті одна книга припадала на 1.5 особи, на селі – одна книга на п'ять осіб [3, с. 495].

Поширення української книги у широких робітничих і селянських масах здійснювали окружні парткомітети, низові організації, профспілки, комсомол та органи Наркомосу. Поширення української книги, як одного із засобів підвищення культурного рівня мас і широке та масове ознайомлення трудящих з багатовіковою українською культурою. У Херсоні 15 липня 1928 року відбувся випуск 15 слухачок бібліотечного семінару, який був організований у березні комітетом агітаційною пропагандою та політосвітою. Окрім теоретичних знань, слухачі набували і практичні знання, працювали у місцевих бібліотеках. Ті слухачки, що успішно закінчили семінар до початку навчального року, були надіслані в села [11]. З ініціативи кабінету Агітпропу було скликане зібрання всіх працівників бібліотек. Обговорювалося питання щодо постачання українських книжок. Виявилось, що більшість бібліотек не звертали належної уваги на українську книжку. Нова українська книга була їм невідома, переважно це торкалося сучасних письменників. Таке становище негативно відбивалося на поповненні бібліотек [12].

У 1928 році в Херсоні вийшов перший номер газети «Наддніпрянська правда», до цього тут виходили «Херсонський коммунар» і «Червоний селянин». У тому ж році в Херсоні було 28 клубів, які займалися культурно-освітньою роботою [13]. Новий етап в організації бібліотечної справи почався з прийняттям 30 жовтня 1929 року партійної постанови «Про поліпшення бібліотечної роботи». Вона зобов'язувала місцеві органи перетворити бібліотеки у культурні центри, які б активно сприяли мобілізації мас на виконання п'ятирічного плану соціалістичного будівництва. Було вжито низку заходів, одним з них став бібліотечний похід, який проводився під гаслами «Книгу в маси!», «Зміцнимо бібліотеки!». «Зробимо бібліотеку активним учасником соціалістичного

будівництва!». Цей захід розпочався наприкінці 1929 року і закінчився в середині 1930 року. Його проведення дало можливість дещо поліпшити обслуговування читачів, підвищити дієвість пропаганди літератури.

У державній бібліотеці Херсона постійно організовувалися виставки. Успішно йшла в січні дні 1929 року підготовка до вечора української літератури. Організовувалися диспути. При бібліотеці працював літературний гурток, найбільше в ньому було учнівської молоді [14].

XI Всеукраїнський з'їзд Рад від 15 травня 1929 року прийняв постанову про стан та перспективи культурного будівництва. В постанові наголошувалося, що вся величезна робота для піднесення культурного рівня і свідомості трудящих мас водночас є роботою для розвитку будівництва української радянської культури. Пролетаріат, як найактивніший чинник української культури, об'єднує навколо себе у великому культурному будівництві широкі маси трудящих і забезпечує їм самим широкий духовний розвиток та водночас робить українську культуру важливим знаряддям соціалістичного будівництва. Вказані рішення сприяли активізації клубної роботи [3,с.449].

Політико-просвітницька робота була тісно пов'язана з питаннями сільськогосподарського виробництва. У 1929 році в Голій Пристані селянський будинок перейменували у колективний будинок. В села періодично споряджались підводи з агітбригадою та учасниками художньої самодіяльності. Так, наприклад, культармійці Голої Пристані, взявши з собою лектора, духовий оркестр, учасників художньої самодіяльності, відправилися у села: Нову Збур'івку, Чулаківку, Олексіївку. На сільських майданчиках проводили мітинги, демонстрували фотовиставки, давали театралізовані вистави. У 30-х роках при колгоспному будинку Голої Пристані з'явилася стаціонарна кіноустановка. Вся політико-просвітницька робота хат-читалень була тісно пов'язана не лише з питаннями сільськогосподарського виробництва, але й з повсякденними потребами селянина, як робота у місті – з питаннями виробництва і повсякденними потребами робітника фабрики і заводу.

Соціалістичні перетворення на селі, ріст культурного рівня селянства потребували поступової заміни хати-читальні клубом – новим вогнищем культури колгоспного села. Життєвість таких закладів культури, як колгоспний клуб, районний, а пізніше – сільський Будинок культури, були перевірені часом. Працівники культосвітніх установ роз'яснювали зміст і завдання змагання, висвітлювали його хід, трудові досягнення окремих передовиків виробництва або колективів, звертали увагу громадськості на питання трудової дисципліни, зменшення собівартості продукції, підвищення продуктивності праці.

У 1926-1929 роках були прийняті чергові постанови «Про роботу сельбудів та хат-читалень», «Про обслуговування книгами масового читача», «Про поліпшення бібліотечної справи», у яких були визначені основні завдання культурно-освітньої роботи на селі, широке розповсюдження періодичної преси. Основна увага зверталася на

посилення їх участі у боротьбі за виконання планів індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, перетворення селянських будинків, хат – читалень і бібліотек в осередки масової політичної і культурно-освітньої роботи серед трудящого селянства Херсонщини.

Список використаних джерел

1. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. Київ, «Наукова думка». 1972. 687 с.
2. Коротецкий А. Летопись Херсона. Херсон, ЧМП «Штрих». 2004. 284 с.; Сусоров В. Д. Пусть время расскажет, какими мы были... Херсон, ЧМП «Штрих», 2006. 476 с.; Беляев Ю. І., Мішуков О. В., Федяева В. Л., Самсакова І. В. Херсонський державний університет. Історичний нарис 1917-2007. Херсон, Вид-во ХДУ, 2007. 348 с.; Цибуленко Л. О., Водотика С. Г., Батенко Г. В., Кузовова Н. М., Павленко В. Я., Цибуленко Г. В. Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення. Херсон, «ПП Вишемирський», 2017. 418 с. та інші.
3. Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927. Київ, «Наукова думка», 1979. 666 с.
4. Культурное строительство на Херсонщине 1921-1987. Сборн. док. и матер. Симферополь, «Таврия». 1988. 271 с.
5. *Рабочий*. 1927. 8 септєбря
6. Попова Т.М. Роль преси у піднесенні суспільно-політичної активності робітників і селян (1921-1925 рр.). *Український історичний журнал*. 1968. № 5. С. 87 - 94.
7. *Рабочий*. 1926. 28 мая.
8. *Рабочий*. 1926. 15 октєбря
9. *Рабочий*. 1927. 24 февраля.
10. *Рабочий*. 1927. 9 марта.
11. *Наддніпряньська правда*. 1928. 14 липня
12. *Наддніпряньська правда*. 1928. 19 серпня
13. *Наддніпряньська правда*. 1928. 13 вересня.
14. *Наддніпряньська правда*. 1929. 5 січня; *Наддніпряньська правда*. 1929. 20 січня.

Цибуленко Г.В.

к.і.н., доцент

Херсонський державний університет, м. Херсон

УДК 94(477,72)«1941-1944»

ГУМАНІТАРНИЙ КОНТЕНТ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ (1941-1944 рр.)

У статті аналізується робота низових окупаційних органів у реалізації гуманітарної стратегії адаптації населення, діяльність ідеологічно-пропагандистських, культурних та соціальних механізмів щодо її реалізації. Розкрито основні риси діяльності гуманітарних механізмів, що забезпечували сприйняття окупаційної влади не як ворожої, а як гаранта нових соціальних стандартів життя.

Ключові слова: *пропаганда, церковне життя, освіта, українізація, соціальний захист.*

Прийняття Україною програми реінтеграції Донбасу поставило перед владою і суспільством завдання не тільки протидії ворожій пропаганді, а й усвідомлення умов реального життя населення ОРДЛО. У зв'язку з цим окупаційний режим часів Другої світової війни набуває не тільки наукового значення, а стає суспільно значущим досвідом. На перший план у цій проблематиці повинно вийти вивчення менш досліджена проблематика умов життя мирного населення в окупації: форми виживання, суспільна стратифікація, соціально-економічна та суспільно-політична диференціація населення, механізми, що застосовувались окупантами для прискорення адаптації мешканців окупованих територій до нового режиму.

Саме остання сфера сформувала мету нашого дослідження. В роботі розглядаються гуманітарні механізми окупантів для досягнення, при мінімальних витратах, максимального використання аграрних ресурсів України. Гуманітарні механізми, як і економічні, дозволяли окупаційній владі організувати сільське населення на реалізацію планів забезпечення продовольством та сировиною Третій рейх, його Збройні сили, і саму окуповану територію. Ефективне втілення цих механізмів дозволяло зменшувати репресивні заходи й активувати самоорганізацію та продуктивну працю окупованого населення й отримувати від нього реальну підтримку режиму окупантів.

Визначена мета сформувала завдання дослідження, котрі спрямовано на:

- дослідження роботи низових окупаційних органів у реалізації гуманітарної стратегії адаптації населення;
- розгляд ідеологічно-пропагандистських заходів окупантів;
- розкриття механізмів культурних заходів адаптації населення;
- вивчення реалізації заходів соціального захисту населення.

Територіальні межі дослідження охоплюють сучасну Херсонську область, що в часи окупації адміністративно входила до складу генеральних округів «Миколаїв», «Крим» та «Дніпропетровськ» [1, с. 289-290].

Джерельну базу дослідження становлять документи сільських управ та різних господарсько-адміністративних районних органів, що зосереджені у фонді р-1520: сільські управи Державного архіву Херсонської області.

Пропаганда стала ключовим механізмом у адаптації населення до режиму. В першу чергу, головним рупором окупантів у краю стала газета «Голос Дніпра». Крім того, окупаційна влада активізувала роботу бібліотек, де шляхом проведення культурно масових заходів теж активно велась пропаганда [2, арк. 239]. У бібліотеках терміново бралась на облік уся наявна література [3, арк. 78] Усю радянську пропагандистську літературу необхідно було передати для спецзберігання в окремі приміщення [4, арк. 140]. Для ведення пропагандистсько-агітаційної роботи на належному рівні до бібліотек направлялись портрети, плакати, брошури і книжки та залучались вчителі, досвідчені особи [5, арк. 69].

Власне пропаганду було спрямовано на формування сталого відчуття непереможності німецького війська, що постійно транслювалось у відповідних повідомленнях: «Героїчний вчинок німецької дивізії на північному сході від Херсона», «Дальші бої під Ленінградом», «Москва й Одеса під бомбардуванням» [6], «Великі втрати більшовицького флоту», «Київ – центр промисловості України» [7] тощо. А плакати з гаслом «Німецька армія звільнила вас від загрози знищення!» повинні були формувати чітке розуміння кому українці повинні завдячувати [8, арк. 83 зв.].

Саме тому вимагалось на усіх рівнях, починаючи зі школи і сільської громади, постійно наголошувати, що «весь український народ мусить бути свідомий свого обов'язку перед Великою Німеччиною, котра послала своїх синів на боротьбу проти світового жидо-більшовицького терору» [5, арк. 96], а тому його «громадський обов'язок піклуватися про наших визволенців – героїчних воїнів» [3, арк. 209]. Паралельно впроваджувався культ загиблих героїв, що реалізовувався через обов'язкове облаштування та постійний догляд і оберігання поховань загиблих німецьких, італійських та румунських вояків [9, арк. 183].

Другим напрямом пропаганди стало викриття злочинної суті радянського режиму як-то у статтях: «В застінках НКВД», «Стан церкви при більшовизмі» [7] та у брошурі «У підвалах ГПУ» [5, арк. 69] тощо. Особливо гостро піддавалась критиці колгоспна система. Плакати майоріли гаслами, що «37 ледарів – господарювали в колгоспі, що складався із 200 осіб. Вони робили все, щоб перетворити вас, вільних селян, у нещасних рабів, жертв злочинної більшовицької системи» [8, арк. 83 зв.]. Це повинно було знаходити відгук у серцях українського селянства, яке пережило колективізацію, репресії та голодомор.

Через історичну рубрику «З історії батьківщини» часопису «Голос Дніпра» активно розігрувалась тема про багатовікове гноблення українців Росією та їх славу боротьбу за незалежність у козацьку добу [7].

У брошурах «На новому шляху», «Що ми бачили в Німеччині», «Як буде далі» [5, арк. 69] активно пропагувалась ідея щасливого життя під Німеччиною. А для більшої ефективності цих пропагандистських кліше, населенню постійно нагадували, що у більшовиків, які «рвуться до українських сіл і міст, стоїть суцільний кривавий туман. Слова «масовий терор» не сходять з язика їх політичних агітаторів, коли вони говорять про український народ» [10, арк. 95зв].

Та найпотужнішим пропагандистським гаслом для селянства стало відновлення присадибних господарств, оренди та у перспективі приватного землеволодіння [9, арк.158, 159; 11, арк.160, 208, 209 зв.].

Наступними напрямками забезпечення адаптації стало сприяння розбудові церковного життя, відбудова храмів [10, арк.180-181] та відновлення діяльності сільських шкіл [12, арк. 32, 49, 51]. Паралельно з відбудовою базових ідеологічного та освітянського інститутів проводилась широкомасштабна політика їх українізації. Чітко наголошувалось на обов'язковості проведення служби в церквах українських громад та Української автокефальної церкви виключно українською мовою [13, арк. 108, 116 зв.; 14, арк. 40]. Школи відновлювались як українські і були зорієнтовані на домінування української мови. Остання стала одним із визначених двох випускних іспитів для учнів 1-3 класів [13, арк. 48; 5, арк. 103 зв.]. Також і місцеві органи управління переводились на українську мову [13, арк. 112]. Ця українізація спрямовувалась на духовно-культурне відмежування українців від російського простору, а отже, і радянського, що наголошувалось у німецьких агітплакатах «Уникайте російської мови, вчіть українську» [14, арк. 39 зв.].

Наступною сферою адаптації населення стала система соціального захисту. По-перше, було запроваджено пільгові категорії населення, що звільнялися від оподаткування: люди з інвалідністю, чоловіки старші 60 років, жінки старші 55 років, удови або дружини мобілізованих до лав червоної армії [9, арк.52, 114]. Особи з вадами зору звільнялися від податку на собак поводитирів [13, арк.112]. Для захисту дітей діяла система стягнення аліментів за рішеннями судів [9, арк. 8]. Надавалися грошові допомоги родинам, з яких годувальники виїхали на роботу до Німеччини [11, арк. 8], також господарствам, що постраждали від стихійного лиха [15, арк. 5-46].

По-друге, окупаційна влада взяла на себе зобов'язання певних компенсацій у різний спосіб для осіб, які свого часу були піддані різним формам репресій з боку радянської влади [4, арк. 81; 9, арк. 92; 11, арк. 207; 8, арк. 129; 16, арк.25; 10, арк.33]. По-третє, було введено систему звільнення з таборів військовополонених за заявами місцевого населення, а через механізм паспортизації легалізувались втікачі з таборів та дезертири [13, арк.49; 17, арк.101; 8, арк.90-92 зв., 161].

По-четверте, було розгорнуто роботу щодо налагодження системи медичного обслуговування: відновлювали роботу медичні та фельдшерські пункти, підбирався медперсонал, організовувалась система амбулаторного лікування [13, арк. 32; 5, арк. 90; 18, арк. 82; 19, арк. 192; 14, арк. 24; 11, арк.193]. Також для профілактики епідеміологічних захворювань проводились заходи щодо приведення до належного гігієнічного стану населених пунктів [9, арк.148; 13, арк.114].

Отже, ми можемо констатувати, що німецькі окупанти активно використовували різноманітні гуманітарні механізми для адаптації населення до окупаційного режиму. Для цього активно використовувалися не тільки органи управління та самоуправління на місцях, а й агітаційно-пропагандистські структури – преса та бібліотеки, ідеологічний інститут – церква та культурний інститут – школа.

Пропагандистсько-агітаційний контент було спрямовано на формування переконань у непереможності німецького війська, у зобов'язанні українців перед Німеччиною за звільнення від більшовизму, у причетності до спільної боротьби проти нього. Агітуючи за новий режим, окупаційні органи не тільки наголошували на ворожості до України з боку Росії, у цілому, а й радянського режиму, зокрема. Для цього населенню постійно нагадували про політику царату на знищення свобод, про злочинні дії радянських репресивних органів, про експлуататорську сутність колгоспної системи, протиставляючи цьому перспективи чудового життя під владою Німеччини та дії з відновлення соціальної справедливості у вигляді компенсацій за пережиті репресії та повернення землі.

Для відриву українців від Росії окупаційна влада активно пропагувала духовні національні цінності через розбудову україномовних церкви, школи та управлінських структур на містах. Формуючи, на відміну від радянської влади, україномовний простір і на освітянському, і на церковному ґрунті окупаційна влада цементувала національний простір, спрямовуючи цей процес на послаблення зв'язку із російським радянсько-комуністичним минулим. Це гарантувало орієнтацію української більшості на Німеччину, котра через ці створені гуманітарні механізми культурної лояльності розмивала реалії окупаційного статусу України.

Також, населенню пропонувалась дієва система соціального захисту у вигляді матеріальної допомоги та пільг, що спрямовувалися не тільки на незахищені групи: людей з інвалідністю, удів, людей похилого віку, а й на «ворожі елементи», як то родини тих, хто служив у лавах збройних сил Радянського Союзу, з котрим Німеччина вела війну, та на втікачів із таборів і військовополонених. Активно вирішувалась проблема надання медичної допомоги, що в тих умовах було надзвичайно важко реалізувати. Це не тільки формувало почуття опіки з боку влади, а й гарантувало лояльність окупованого населення.

Список використаних джерел

1. Див. дет.: Херсонщина від найдавніших часів до сьогодення / Л.О. Цибуленко [та ін.]. Херсон: ПП «Вишемирський», 2014. С. 247-335.
2. ДАХО (Державний архів Херсонської області). Ф. Р-1520 (Сільські управи Херсонщини). Оп. 1. Спр. 72 (Накази, обіжники Складовської райуправи, рай поліції, РАГСу (Каргинська сільська управа)). 299 арк.
3. ДАХО. Спр. 17 (Накази, постанови, обіжники, відозви Генічеської райуправи, агроконтори. (Риківська сільська управа)). 210 арк.
4. ДАХО. Спр. 10 (Розпорядження, обіжники, директиви, телефонограми Олександрштадської повітової управи (Новогригор'ївська сільська управа)). 143 арк.
5. ДАХО. Спр. 2 (Розпорядження, обіжники Олександрштадської повітової та районної управ (Борозенська сільська управа)). 197 арк.
6. Голос Дніпра. Херсонський щоденник. 1941. Ч. 2.
7. Голос Дніпра. Херсонський щоденник. 1941. Ч. 3.
8. ДАХО. Ф. Р-1520. Оп. 1. Спр. 45 (Накази, постанови, обіжники Каланчацької сільуправи про заходи дисциплінарних стягнень за невихід на роботу. (Керменчицька сільська управа)). 193 арк.
9. ДАХО. Спр. 18 (Накази, розпорядження, обіжники Голопристанської райуправи (Великокардашинська сільська управа)). 222 арк.
10. ДАХО. Спр. 73 (Накази, розпорядження, обіжники Скадовської райуправи. (Каргинська сільська управа)). 244 арк.
11. ДАХО. Спр. 19 (Розпорядження, постанови, обіжники Голопристанської райуправи про проведення сільгоспробіт, ремонтних робіт. (Великокардашинська сільська управа)). 209 арк.
12. ДАХО. Спр. 8 (Розпорядження, постанови, обіжники, оголошення Національної Української ради (Натальїнівська сільська управа (нині Високопільського р-ну)). 71 арк.
13. ДАХО. Спр. 1 (Накази, обіжники, оголошення гебітскомісара Олександрштадського округу (Борозенська сільська управа)). 140 арк.
14. ДАХО. Спр. 9 (Накази, розпорядження, вказівки Великоолександрівського гебітскомісара. (Новогригор'ївська сільська управа)). 62 арк.
15. ДАХО. Спр. 22 (Списки військовополонених, працівників сільуправи, сімей. (Долматівська сільська управа)). 101 арк.
16. ДАХО. Спр. 64 (Розпорядження, обіжники, вказівки Великоолександрівського гебітскомісара та Нововоронцовського райкомітету. (Гаврилівська сільська управа)). 100 арк.
17. ДАХО. Спр. 74 (Розпорядження Верховного коменданта Криму...; накази, обіжники Скадовської рай управи, райземуправи (Краснянська сільська управа)). 186 арк.
18. ДАХО. Спр. 4 (Відомості про кількість населення по сільуправи; акти, списки інвентаризації. (Борозенська сільська управа)). 82 арк.

19.ДАХО. Спр. 6 (Обіжники, оголошення Олександрштадського гебітскомісара та райуправи. (Борозенська сільська управа)). 128 арк.

Цибуленко Л.О.

к.і.н., доцент

Херсонський державний університет

УДК 94(477) – 434

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЯК РАДЯНСЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ КІНЦЯ 1930-Х РР.: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

У статті розглядається трансформація цінностей радянського суспільства кінця 1930-х рр., в результаті чого репресії, у тому числі проти етноконфесійних громад, стали ординарним явищем повсякдення, зокрема міського середовища.

Ключові слова: міське повсякдення, міський соціум, трансформація цінностей, репресії, етноконфесійні громади.

Історія повсякдення кінця 1930-х рр. актуалізувала певні поведінкові стратегії пересічних громадян, впливала на їх переживання, ідеали, звички. Більшовицький тоталітарний режим доклав безліч зусиль для опанування масовою свідомістю, не гребуючи такими важелями впливу, як масові репресії, наносячи превентивні удари по уявній політичній опозиції, створюючи атмосферу тотального стеження та страху, що стало ординарним, перш за все, у міському середовищі.

Метою нашого дослідження є визначення ролі політичних репресій проти єврейського населення Херсона – однієї з маргінальних груп радянського суспільства – як усталеного складника радянського повсякдення кінця 1930-х років, визначення взаємодії мікро- і макрорівнів означених процесів, їх індивідуальної та колективної практики.

У дослідженні соціальна історія міста дотична до мікроісторії, антропологічно орієнтована.

Щодо історіографії теми сталінських репресій, то вона є надзвичайно чисельною. Докладніше розвиток історіографічної думки з проблеми масових політичних репресій висвітлено у спеціальних дослідженнях В. Васильчука, Р. Русіна, І. Терлецької. [1]. У роботах В. Орлянського [2] розглядається безпосередньо єврейська проблематика, роль єврейської етногромади у контексті теорії нацменшин.

Перехід до форсованої індустріалізації спричинив інтенсифікацію урбанізаційних процесів, в наслідок чого приріст міського населення між 1926 і 1939 р. становив 20% [3, с. 408]. У територіальному вимірі зростання відбувалося нерівномірно. Так, на Придніпров'я припадало 3/4 приросту міського населення. Якщо у 1926 р. у містах проживало 16,1% населення регіону, то в 1939 р. уже 20,5% [3, с. 403].

Таке стрімке зростання міського населення стало причиною низки проблем життя міського соціуму. Найгострішими серед них були катастрофічна нестача житла, продуктів харчування, принизливі умови проживання в промислових центрах. Побутові негаразди збільшували соціальне напруження в містах. Величезні маси пролетаризованої людності являли собою багатомільйонну армію озлоблених, загнаних у глухий кут «будівничих соціалізму» [3, с. 380]. Дефіцит товарів масового вжитку набирав тотального характеру. Промислові міста гостро потребували нового житла, робітничі поселення розросталися навколо фабрик, заводів, шахт. Тут зводилися переважно бараки — примітивні, наспіх зведені багатоквартирні споруди [3, с. 452].

Не будучи здатною вирішити нагальні питання й зменшити соціальну напругу, що особливо була відчутною, перш за все, саме в містах, влада намагалася зберегти свій статус та вплив за допомогою насильницьких дій. Упереджаючи потенційне невдоволення та інакомислення окреслювалися риси майбутнього образу ворога, яким уже виступали не лише окремі представники етнічної групи, але й сама етнічна громада.

Так, євреї разом із українцями та росіянами складали етнокультурне ядро міських громад, відіграючи вирішальну роль у формуванні культурного середовища міста. За переписом 1926 р. у чотирьох найбільших містах України - Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську – мешкало близько чверті всіх євреїв УСРР. Саме проти цього значного осередку на межі 20–30-х рр. вкотре піднялася хвиля антисемітизму [3, с. 381, 428], як проти «ворога внутрішнього», що стало особливо відчутним у період «Великого терору».

Доля пересічних людей засвідчує як «неправильна» етнічна належність та причетність до «неправильних» посад загрожувала не тільки благополуччю людей, але й взагалі їх життю. Так, у лютому 1938 р. було заарештовано та притягнуто до відповідальності по ст.54-6 УК УРСР братів Ісаака та Авраама Біликів, Герш-Мордко Черкеса та Якова Фукса. За національністю усі звинувачувані – євреї, громадяни СРСР, безпартійні. Вікові категорії у них різні – наймолодшому Я. Фуку – 37 років, братам Біликам – 50 та 52, а найстаршому Г. Черкесу – 67 років, тобто останній практично вдвічі старший за Я. Фука. Усі заарештовані із міщан: брати – уродженці м. Миколаєва, Г. Черкес – уродженець м. Сороки у Бессарабії, Я. Фукс – уродженець м. Херсона. Останній – син торговця, що лише ускладнювало його ситуацію.

Підставою для арешту було й те, що Ісаак Білик – портовий контролер фірми «Контроль-Ко» у м.Херсоні, уже проходив по справі 1933 р. За матеріалами слідчої справи, начебто, був завербований Б. Бродським – завідуючий контори «Контроль-Ко» в Бердянському порту ще в 1929 р. Сам Б. Бродський у 1933 р. з групою інших керівників, які працювали у німецькій фірмі «Контроль-Ко», заарештовувався й вислався як агент німецької розвідки [4, с.112]. Разом із ним проходили по справі: А.Гермер, який до арешту працював завідуючим відділення фірми «Контроль-Ко» у

м. Одесі, В. Гутштейн – уповноважений фірми «Контроль-Ко» по Херсонському порту, Д. Балкарія – уповноважений фірми «Контроль-Ко» по Миколаївському порту. А. Гермер за шпигунську діяльність на користь німецької розвідки отримав п'ять років виправно-трудових таборів, не визнавши своєї вини. Б. Бродського було вислано до Казахстану, при цьому він також не визнав своєї вини. В. Гутштейн, як і А. Гермер отримав п'ять років виправно-трудових таборів, але визнав свою винуватість. Д. Балкарію засуджено на три роки виправно-трудових таборів [4, с.136]. І. Білика, якого арештовано дещо пізніше, було виправдано та звільнено за недоказанністю вини.

У першій половині 1930-х рр. вироки були порівняно м'якими, однак це не означало, що засуджені набували імунітету від подальших репресій. Навпаки – вони постійно перебували у полі зору репресивних структур. Тому, коли у роки «Великого терору» у каральних органів виникла необхідність продемонструвати показники щодо збільшення кількості репресованих, згадали про старі справи, етнічне походження та «зручну» професійну належність.

Так, заарештований у 1938 р. Ісаак Білик працював прийомщиком зерна Херсонського порту-елеватора [4, с. 119], Авраам Білик – експедитором у Херсонській конторі «Укрснаба», [4, с.160] Г. Черкес до арешту працював управляючим домами 30-ї жилдільниці [4, с. 120], а Я. Фукс виконував обов'язки завгоспа інституту фізичних методів лікування [4, с.121], тобто усі вони, працюючи, тривалий час були дотичні до німецької фірми «Контроль-Ко». Слідством шляхом допитів звинувачених та показів свідка Толкачева встановлено, що звинувачених завербовано управляючим цього відділення, начебто, резидентом німецької розвідки Б. Бродським. По його завданню вони, начебто, збирали й передавали йому інформацію шпигунського характеру [4, с. 112, 160].

Вироки другої половини 1930-х рр. кардинально різняться від першої половини 1930-х рр. Так, по всіх національних лініях засуджено 335.513 осіб, з них 73,66% було розстріляно [3, с. 568]. Аналогічна доля спіткала й фігурантів справи. У вересні 1938 р. постановою Особливої Трійки при УНКВС по Миколаївській області за шпигунство на користь німецької розвідки засуджено до вищої міри покарання – розстрілу із конфіскацією майна братів Ісаака та Авраама Біликів, Герш-Мордко Черкеса та Якова Фукса, які працювали тривалий час у німецькій фірмі «Контроль-Ко», відповідно матеріалів архівно-слідчої справи були пов'язані з керівними працівниками цієї установи – німецькими підданими, начебто, збирали й передавали їм шпигунські свідчення про СРСР.

У ході слідства Ісаак Білик показав, що він дійсно передавав Б. Бродському і В. Гутштейну інформацію про кількість збіжжя, що надійшло до Експортхліб і Заготзерно, його якості, але не вважав це за шпигунство, тому що ця робота входила в його функції контролера фірми «Контроль-Ко» у Херсонському порту [4, с. 136]. Йому інкримінували те, що він виявляв мобілізаційні запаси зерна у портових зерносховищах міст

Херсона, Скадовська, Хорли, встановлював дислокацію відвантаження збіжжя воїнським частинам, обробляв для подальшого вербування Б. Бродським А. Білика, Г. Черкаса, здійснюючи превентивні заходи. У випадку війни СРСР з Німеччиною, начебто, повинен був виконати диверсійні акти – заразити збіжжя у портових зерноскладах, тобто у злочинах, передбачених ст. 54-6 УК УРСР. У звинуваченнях зізнався повністю, також звинувачувався показами свого брата А. Білика [4, с. 113].

Авраам Білик також визнав себе винним, тим більше, що за матеріалами справи разом зі своїм братом був резидентом німецької розвідки з 1929 р. [4, с. 118]. Зізнався й Г. Черкес [4, с. 120]. Не визнав вини лише наймолодший Я. Фукс, але він також викривався показами Білика [4, с. 121]. Усі були визнані винними в тому, що, працюючи службовцями в Херсонському відділенні німецької фірми «Контроль-Ко» були залучені до шпигунської діяльності на користь німецької розвідки німецьким резидентом Б. Бродським, якому передавали відомості про наявність зерна на Херсонському елеваторі [4, с. 160]. Усі засуджені до розстрілу з конфіскацією усього майна, що належало особисто їм.

У зв'язку зі скаргою О. Білика – сина Авраама Йосифовича прокуратурою у 1957 р. проведено додаткове розслідування. Виявлено, що підставою для засудження були покази братів Біликів, які визнали вербовку всіх чотирьох фігурантів справи начальником Херсонського відділення німецької фірми «Контроль-Ко» Б. Бродським [4, с. 161]. Останній, двічі засуджений за один і той же злочин – передачу німецькій розвідці відомостей економічного характеру в 1933 р. та 1939 р. – винним себе так і не визнав і показав, що він шпигунством не займався і нікого до шпигунства не залучав. Засуджений він був у червні 1939 р. до 8 років таборів [4, с. 137].

Додатково допитані прокуратурою свідки Л. Крупніков, Ф. Голіков, Н. Давидов та О. Кузін, які знали засуджених по сумісній роботі, показали, що їм про злочинну діяльність засуджених нічого не відомо. Ф. Голіков, який працював у Херсонському порту завідувачим хлібним складом показав, що І. Білик і начальник відділення фірми «Контроль-Ко» В. Гутштейн мали право заходити на склад «Експортхліба» і знати про кількість та якість хліба, котрий передбачалося відправляти до Німеччини і що такі відомості їм давалися з дозволу контори «Експортхліб» [4, с. 161].

Окрім того, додатковим слідством виявлено, що у 1938 р. оперативними працівниками Херсонського ГО НКВС та НКВС по Миколаївській області допускалось при проведенні слідства порушення законодавства. При таких обставинах визнання вини не може рахуватися доказами вини і не може бути покладеним в основу звинувачення [4, с. 162]. У березні 1957 р. за визначенням Воєнного трибуналу Одеського воєнного округу постанову Особливої Тройки відмінено, справу за відсутністю в їх діях складу контрреволюційного злочину зупинено [4, с. 164-166].

Таким чином, через призму повсякденної, людинознавчої концепції історії вимальовується соціальна напруга міського індустріального середовища. Не в змозі її зменшити влада переходить до більш жорстокої системи державного управління, що передбачала масові репресії, зокрема й за національною ознакою. Тобто, радянська практика 1930-х рр. у міському середовищі не тільки не підтримувала традиційні стандарти етнонаціонального життя, а й створювала суворі умови виживання в промисловому українському місті. Аномальні обставини виживання, що в них опинилися фігуранти справи, ставили їх перед важким морально-етичним вибором і не усі в змозі були прийняти цей виклик, не допомагала й спільна етнічна ідентифікація. Відбувалася трансформація цінностей, розмивалися цементуючі основи єврейської громади, руйнувалися її традиції, підриваючи її внутрішньо.

Масові репресії стали основоположною рисою повсякденності радянського суспільства, зокрема міського середовища, де створювалися особливо критичні умови стратегії виживання. Належність до єврейської етнічної громади, тривала робота службовцями в Херсонському відділенні німецької фірми «Контроль-Ко» давала можливість каральним органам зробити із пересічних людей професійних шпигунів. Динаміка радянсько-німецького торговельного співробітництва напередодні Другої світової війни була більш стрімкою, ніж пересічні громадяни могли змінювати роботу. Тому, будучи робітниками порту – прийомщиками, контролерами, експедиторами тощо вони, відповідно архівно-слідчої справи, створювали примарну загрозу для СРСР щодо резервів збіжжя, його відвантаження військовим частинам. Більш того, ця загроза за матеріалами справи стосувалася не лише Херсонського порту, а й портів Скадовськ, Хорли, Одеса, Миколаїв, Бердянськ. Виглядала масштабною сфабрикована розгалужена єврейська мережа в портах Чорного та Азовського морів, тобто у басейні усього Північного Причорномор'я, що, начебто, працювала на користь Німеччини. Цей креатив репресивно-каральної системи був ординарною практикою радянського повсякдення кінця 1930-х рр.

Список джерел та літератури:

1. Васильчук Г. Радянська Україна 20-30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т., 2008. 314 с.; Русін Р.М. Історіографія політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20-30 рр. ХХ ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Старобільськ, 2015; Терлецька І.В. Сучасна українська та російська історіографія сталінізму: монографія. Київ.: Київ. нац. Торг.-екон. Ун-т, 2013. 320 с.
2. Орлянський В.С. Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. Запоріжжя: ЗГТУ, 2000. 252 с.; Орлянський В.С. Украински еевреи в контексте теории национальных меньшинств. Запорожье: Запорож. гор. отд. О-ва «Украина-Израиль», 2005. 60 с.

3. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С.В.Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
4. Державний архів Херсонської області ДАХО (далі – ДАХО). Ф. Р-4033. Оп. 3. Спр. 76. 165 арк.

Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Лазерний друк. Умовн. друк. арк. 6,45.
Наклад 50 прим. Зам. № 42

Видавець і виготовлювач
Херсонський державний університет.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ХС № 69 від 10 грудня 2010 р.
73000, Україна, м. Херсон, вул. Університетська, 27. Тел. (0552) 32-67-95.